Вісник Верховного Суду України

XIV позачерговий з'їзд суддів України

Матеріали Міжнародної конференції «Судова правотворчість у механізмі забезпечення принципу верховенства права в умовах реформування правосуддя»

Висновки Верховного Суду України, викладені у рішеннях, прийнятих за результатами розгляду заяв про перегляд судових рішень, за I півріччя 2016 р.

Висновки Верховного Суду України, викладені в постановах, ухвалених за результатами розгляду заяв про перегляд судового рішення з підстав, передбачених пунктами 1, 2 ч. 1 ст. 111^{16} ГПК України, за II півріччя 2016 р.

Висновки Верховного Суду України, викладені в постановах, прийнятих за результатами розгляду справ із підстав, передбачених пунктами 1, 2, 4 ч. 1 ст. 355 ЦПК України, за II півріччя 2016 р.

3(199)'2017

Вісник Верховного Суду України

№ 3(199)'2017

ОФІЦІЙНЕ НАУКОВО-ПРАКТИЧНЕ ВИДАННЯ

ВИХОДИТЬ ДВАНАДЦЯТЬ РАЗІВ НА РІК

Засноване 22 липня 1994 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію серія КВ № 7710 від 12 серпня 2003 р.

Засновник — Верховний Суд України

Відповідно до постанови Президії ВАК України від 14 жовтня 2009 р. № 3-05/4 наукові статті, опубліковані у журналі, на підставі висновку експертної ради з юридичних наук, окремо у кожному конкретному випадку за поданням спеціалізованої вченої ради, зараховуються як фахові в галузі юридичних наук

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Голова редакційної колегії

Романюк Я.М. — Голова Верховного Суду України, кандидат юридичних наук, заслужений юрист України;

Андрушко П.П. — кандидат юридичних наук, професор;

Беляневич О.А. — доктор юридичних наук, професор;

Бень А.Б. — начальник відділу забезпечення видавничої діяльності управління забезпечення взаємодії із засобами масової інформації та видавничої діяльності Верховного Суду України, заслужений журналіст України, відповідальний секретар редакційної колегії;

Городовенко В.В. — голова Апеляційного суду Запорізької області, доктор юридичних наук, заслужений юрист України;

Гриців М.І. — секретар Пленуму Верховного Суду України, заслужений юрист України;

Гуменюк В.І. — суддя Верховного Суду України, кандидат юридичних наук, заслужений юрист України;

Ємець А.А. — суддя Верховного Суду України, кандидат юридичних наук;

Кіреєва Н.О. — кандидат юридичних наук, доцент, заслужений юрист України;

Короткевич М.Є. — суддя Верховного Суду України, кандидат юридичних наук, заслужений юрист України;

Кубко Є.Б. — доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрНУ;

Кузнєцова Н.С. — доктор юридичних наук, професор, академік НАПрНУ, заслужений діяч науки і техніки України;

Майданик Р.А. — доктор юридичних наук, професор, академік НАПрНУ;

Погорецький М.А. — доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України;

Прокопенко О.Б. — суддя Верховного Суду України, кандидат юридичних наук;

Селіванов А.О. — доктор юридичних наук, професор, академік НАПрНУ, заслужений юрист України;

Шакун В.І. — доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрНУ, заслужений діяч науки і техніки України.

© Верховний Суд України, 1996—2017

2 *XIV позачерговий з'їзд суддів України*
The 14th Early Congress of Judges of Ukraine

8 *Матеріали Міжнародної конференції «Судова правотворчість у механізмі забезпечення принципу верховенства права в умовах реформування правосуддя»*
Materials of the International Conference on "Judicial law-making in the mechanism of safeguarding the rule of law in the context of judicial reform"

8 **Виступи учасників міжнародної конференції**
Speeches of participants of the International Conference

14 *Висновки Верховного Суду України*
Conclusions of the Supreme Court of Ukraine

14 **Висновки Верховного Суду України, викладені у рішеннях, прийнятих за результатами розгляду заяв про перегляд судових рішень, за I півріччя 2016 р.**
Conclusions of the Supreme Court of Ukraine, stated in decisions adopted as a result of examining the applications for revision of court decisions in the first half of 2016

31 **Висновки Верховного Суду України, викладені в постановах, ухвалених за результатами розгляду заяв про перегляд судового рішення з підстав, передбачених пунктами 1, 2 ч. 1 ст. 111[16] ГПК України, за II півріччя 2016 р.**
Conclusions of the Supreme Court of Ukraine, stated in resolutions adopted as a result of examining the applications for revision of court decision on the grounds described in subparagraphs 1, 2 of para. 1 of Article 111[16] of the ComPC in the second half of 2016

40 **Висновки Верховного Суду України, викладені в постановах, прийнятих за результатами розгляду справ із підстав, передбачених пунктами 1, 2, 4 ч. 1 ст. 355 ЦПК України, за II півріччя 2016 р.**
Conclusions of the Supreme Court of Ukraine, stated in resolutions adopted as a result of examining the cases on the grounds described in subparagraphs 1, 2, 4 of para. 1 of Article 355 of the CivPC of Ukraine in the second half of 2016

24 лютого

Судді Верховного Суду України **Олександр Волков** та **Олександр Прокопенко** взяли участь в обговоренні оцінки експертів Ради Європи Закону України «Про Вищу раду правосуддя» та висновку щодо Регламенту Вищої ради правосуддя. Вони висловили переконання в тому, що Закон України «Про Вищу раду правосуддя» має істотно вплинути на виконання Україною рішень Європейського суду з прав людини, проаналізували практику Верховного Суду України на основі судових рішень Вищого адміністративного суду України.

Крім власне представників та експертів Ради Європи участь у заході взяли народні депутати України, члени Вищої ради правосуддя, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та Ради суддів України, представники вищих судів України, апарату Президента України, Ради з питань судової реформи та Міністерства юстиції України, прокуратури, а також громадських та міжнародних організацій.

27 лютого

У Верховному Суді України відбувся черговий брифінг за участю Голови Верховного Суду України **Ярослава Романюка** та суддів-спікерів цього Суду **Олександра Прокопенка**, **Інни Берднік**, **Галини Канигіної** та **Василя Гуменюка**. Вони поінформували представників мас-медіа про правові висновки за результатами розгляду судових справ, які надійшли до Верховного Суду України після їх розгляду в Європейському суді з прав людини, ознайомили з правовими позиціями Суду в деяких справах, відповіли на запитання журналістів.

1 березня

Прес-служба Верховного Суду України на офіційному веб-сайті Суду висловилася з приводу поширеної у ЗМІ інформації про нібито закриття Верховним Судом України справ проти Іванющенка Ю.В.

Нагадавши про основні етапи розгляду цього питання судами різних інстанцій і наголосивши на суті висновку Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 16 лютого ц. р. про відсутність підстав для перегляду оскаржуваного судового рішення, прес-служба зазначає, що Верховний Суд України рішення щодо Іванющенка Ю.В. по суті не переглядав і, відповідно, не приймав рішення про закриття кримінального провадження щодо нього.

14-15 березня

У столичному Жовтневому палаці працював XIV позачерговий з'їзд суддів України, на якому з вітальним словом та доповіддю про стан здійснення правосуддя у 2016 р. виступив Голова Верховного Суду України **Ярослав Романюк** (детальніше — на наступних сторінках цього номера журналу).

15 березня

На офіційному веб-сайті Суду розміщено у форматі PDF виданий найвищою судовою установою статистичний збірник про стан здійснення судочинства в Україні у 2016 р. У збірнику вміщено опрацьовані статистичні дані Державної судової адміністрації України, вищих спеціалізованих судів, Верховного Суду України. Щоправда, статистичні показники за 2016 р. (як і за 2015 р.) відображено без урахування статистичних даних розгляду справ і матеріалів місцевими судами АР Крим, м. Севастополя, деякими судами Донецької та Луганської областей.

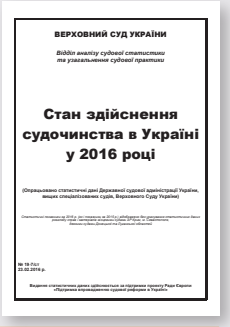
ВЕРХОВНИЙ СУД УКРАЇНИ

Відділ аналізу судової статистики та узагальнення судової практики

Стан здійснення судочинства в Україні у 2016 році

(Опрацьовано статистичні дані Державної судової адміністрації України, вищих спеціалізованих судів, Верховного Суду України)

Статистичні показники за 2016 р. (як і за 2015 р.) відображено без урахування статистичних даних розгляду справ і матеріалів місцевими судами АР Крим, м. Севастополя, деякими судами Донецької та Луганської областей.

№ 19-Стат
23.02.2016 р.

Видання статистичних даних здійснюється за підтримки проекту Ради Європи «Підтримка впровадження судової реформи в Україні»

20 березня

Голова Верховного Суду України **Ярослав Романюк** привітав учасників фінальної частини змагань II Європейського регіонального раунду конкурсу ELSA з права Світової організації торгівлі. Захід, що відбувся у Верховному Суді України, зорганізований ELSA *(The European Law Students' Association)* — найбільшою незалежною асоціацією студентів-правників, яка має більш ніж 35-річну історію, представлена у провідних навчальних закладах 42 країн Європи на 375 юридичних факультетах.

24 березня

У Верховному Суді України за участю судді Європейського суду з прав людини, суддів Верховного і вищих спеціалізованих судів, слідчих суддів та суддів апеляційних і місцевих судів, представників Вищої ради правосуддя, законодавчої та виконавчої влади, науковців, міжнародних і національних експертів відбулася міжнародна конференція «Право на свободу та особисту недоторканність в Україні: перехід до верховенства права».

Захід організовано Верховним Судом України разом з Німецьким фондом міжнародного правового співробітництва (IRZ), проектом Ради Європи «Подальша підтримка реформи кримінальної юстиції в Україні», фінансованим урядом Данії, проектом Координатора проектів ОБСЄ в Україні «Гарантування дотримання прав людини при здійсненні правосуддя» за фінансової підтримки уряду Канади.

14—15 березня 2017 р. у м. Києві відбувся XIV позачерговий з'їзд суддів України, скликаний Радою суддів України на виконання Закону України «Про Вищу раду правосуддя».

Мандатна комісія форуму підтвердила повноваження 320 делегатів.

На початку роботи з'їзду, на якому головувала суддя Верховного Суду України, Голова Ради суддів України Валентина Сімоненко, перед делегатами і запрошеними з вітальним словом виступили заступник Глави Адміністрації Президента України Олексій Філатов, Голова Конституційного Суду України Юрій Баулін, Голова Верховного Суду України Ярослав Романюк, Голова Вищої ради правосуддя Ігор Бенедисюк та Голова Вищої кваліфікаційної комісії суддів України Сергій Козьяков. Водночас трибуну для виголошення звернення до учасників найвищого органу суддівського самоврядування отримали і представники учасників АТО — вони закликали обрати до складу Вищої ради правосуддя (ВРП) «кришталево чистих» суддів.

Саме питання про обрання шести найбільш гідних представників суддівського корпусу до ВРП і виявилося одним з найскладніших упродовж двох днів роботи делегатів з'їзду у стінах Міжнародного центру культури і мистецтв Федерації профспілок України (Жовтневий палац). На першому етапі лише два претенденти на членство у ВРП зуміли подолати мінімальний бар'єр підтримки (162 голоси «за») — це представник від загальних судів Микола Худик та від господарських — Віктор Шапран. Наступного дня роботи форуму до складу ВРП було обрано ще двох — суддю Апеляційного суду Одеської області Ігоря Артеменка та суддю Апеляційного суду Волинської області Андрія Овсієнка. Для дообрання решти двох членів ВРП відповідно до вимог Закону України «Про Вищу раду правосуддя» у роботі XIV позачергового з'їзду суддів України оголошено перерву. Дату проведення наступного етапу буде оголошено згодом.

Розглядаючи інші питання порядку денного, делегати з'їзду також заслухали Голову Ради суддів України Валентину Сімоненко про виконання завдань органів суддівського самоврядування, голів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України Сергія Козьякова та Державної судової адміністрації України Зеновія Холоднюка щодо діяльності очолюваних ними органів.

З доповіддю про стан здійснення правосуддя у 2016 р. на форумі виступив Голова Верховного Суду України Ярослав Романюк. Текст доповіді пропонуємо увазі читачів.

СТАН ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВОСУДДЯ У 2016 РОЦІ

Доповідь Голови Верховного Суду України Ярослава РОМАНЮКА на XIV позачерговому з'їзді суддів України

Шановний головуючий, шановні колеги, делегати з'їзду та гості заходу!

Маю честь сьогодні виступити перед вами, найвищим органом суддівського самоврядування, щоб поінформувати про стан здійснення правосуддя у 2016 р.

Мою доповідь буде присвячено виключно цьому питанню, оскільки про стан незалежності згідно з розподілом повноважень між органами судової влади, що нещодавно відбувся на законодавчому рівні, доповідатимуть на з'їзді Голова Вищої ради правосуддя Ігор Михайлович Бенедисюк та Голова Ради суддів України Валентина Миколаївна Сімоненко.

Розпочинаючи доповідь про результати роботи судової системи, нагадаю про ті непрості умови, у яких доводилося працювати судам минулого року. Ми отримали фундаментальні зміни законодавства про судоустрій і статус суддів, велику кількість суддів, що звільнилися, «заморожене» питання про обрання на посаду судді безстроково тих суддів, 5-річний строк повноважень яких сплинув рік, а то й більше тому. Унаслідок цього майже всі суди в державі працювали зі значним перевантаженням.

Здавалося б, погіршення показників ефективності здійснення правосуддя за таких умов є неминучим. Проте приємно повідомити, що цього не сталося.

Не буду забирати ваш час й озвучувати детальні показники щодо здійснення судочинства судами окремих спеціалізацій, адже на початку 2017 р. відбулися пленуми вищих спеціалізованих судів, під час яких було підбито підсумки діяльності судів різних спеціалізацій, а відповідні дані оприлюднено.

Крім того, за результатами опрацювання у Верховному Суді України статистичних даних Державної судової адміністрації України, вищих спеціалізованих судів та Верховного Суду України ми підготували відповідний збірник, який кожен з вас, шановні делегати, одержав під час реєстрації на з'їзді. Цей збірник містить велику кількість різноманітних статистичних показників, з якими ви можете ознайомитися, опрацювати їх та використовувати в своїй подальшій роботі, а також передати для ознайомлення й використання колективам ваших судів.

Натомість пропоную вашій увазі загальні статистичні дані щодо стану здійснення судочинства в Україні за 2016 р. у порівнянні з 2015-им.

Так, у 2016 р. на розгляд до судів усіх інстанцій і спеціалізацій надійшло загалом 3,5 млн справ і матеріалів різних видів та категорій, що на 5 % менше, ніж у 2015 р. (3,7 млн). Зокрема, до місцевих судів надійшло майже 3 млн (у 2015 р. — 3,1 млн), до апеляційних судів — 425,7 тис. (у 2015 р. — 448,7 тис.), до вищих спеціалізованих судів — 130,1 тис. (у 2015 р. — 151,2 тис.), до Верховного Суду України — 9,6 тис. (у 2015 р. — 11,8 тис.).

Суди розглянули в минулому році загалом 3,4 млн справ і матеріалів різних видів і категорій, що на 7,5 % менше, ніж у 2015 р. (3,7 млн). Зокрема, місцеві суди розглянули 2,9 млн справ і матеріалів (у 2015 р. — 3,1 млн), апеляційні суди — 422,2 тис. (у 2015 р. — 459,4 тис.), вищі спеціалізовані суди — 125,7 тис. (у 2015 р. — 156,1 тис.), Верховний Суд України — 10,1 тис. (у 2015 р. — 10,7 тис.). Показники рівня оскарження у 2016 р. судових рішень місцевих судів в апеляційному порядку порівняно з 2015 р. майже не змінилися.

Так, у 2016 р. місцеві суди ухвалили 1,4 млн рішень у цивільних, господарських, адміністративних справах та справах про адміністративні правопорушення (у 2015 р. — 1,6 млн). Із них в апеляційному порядку було оскаржено 170,4 тис. судових рішень, що становить 12,2 % від загальної кількості (у 2015 р. — 195,3 тис., або 12,5 % від загальної кількості).

У 2016 р. місцеві суди ухвалили вироки стосовно 86,7 тис. осіб (у 2015 р. — 105,5 осіб). Із них було оскаржено в апеляційному порядку вироки стосовно 18,3 тис. осіб, що становить 21,1 % від загальної кількості осіб, стосовно яких ухвалено вироки (у 2015 р. — стосовно 19,7 тис. осіб, що становило 18,6 % від загальної кількості).

Поліпшилась якість розгляду судами справ, адже дещо знизилися загальні показники скасування судових рішень в апеляційному порядку (за винятком кримінальних справ, де показник скасування і зміни вироків місцевих судів в апеляційному порядку у 2016 р. зріс на 1 % порівняно з 2015-им).

Так, у 2016 р. було скасовано й змінено в апеляційному порядку 45,4 тис. судових рішень, ухвалених у цивільних, господарських, адміністративних справах та справах про адміністративні правопорушення, що становить 3,2 % від кількості ухвалених місцевими судами рішень у таких категоріях справ. У 2015 р. цей показник становив 3,5 %.

У касаційному порядку в 2016 р. було скасовано та змінено 21,1 тис. рішень місцевих та апеляційних судів у цих категоріях справ, що становить 1,5 % від кількості ухвалених місцевими судами рішень. У 2015 р. цей показник становив 1,8 %.

Верховний Суд України у 2016 р. скасував і змінив 636 рішень у таких категоріях справ, що становить 0,05 % від кількості ухвалених місцевими судами рішень. У 2015 р. цей показник становив 0,04 %.

Щодо результатів розгляду кримінальних справ, то у 2016 р. в апеляційному порядку було скасовано і змінено вироки місцевих судів стосовно 9,1 тис. осіб, що становить 10,5 % від загальної

кількості осіб, стосовно яких ухвалено вироки місцевими судами (у 2015 р. — 9,5 %).

У касаційному порядку в 2016 р. було скасовано та змінено судових рішень у кримінальних справах стосовно 1,6 тис. осіб, що становить 0,9 % від кількості осіб, стосовно яких ухвалено вироки місцевими судами. У 2015 р. цей показник становив 1 %.

Верховний Суд України у 2016 р. скасував і змінив судові рішення у кримінальних справах стосовно 13 осіб, що становить 0,01 % від загальної кількості (у 2015 р. — 0,02 %).

Відсотковий показник оперативності розгляду справ місцевими судами дещо погіршився, помітно — в адміністративному судочинстві. Однак оперативність за показником у кількісному вираженні в більшості категорій справ покращилася.

У 2016 р. порівняно з 2015-им понад строки, установлені процесуальним законом, було розглянуто цивільних справ на 7,1 % менше, адміністративних справ — на 21,7 % менше; не було жодної господарської справи, провадження в якій місцевим судом закінчено понад строки, установлені господарським процесуальним кодексом.

На жаль, дещо погіршилися кількісні показники оперативності розгляду кримінальних справ. Так, у 2016 р. порівняно з 2015-им на 21,8 % збільшилася кількість справ, призначених до попереднього та судового розгляду з порушенням строків, визначених кримінальним процесуальним законодавством.

З огляду на вищенаведені показники озвучу дані про робоче навантаження суддів.

Так, у 2016 р. середньомісячне надходження справ і матеріалів до одного судді було таким:

1) у загальних судах: місцевих — 52,6 (у 2015 р. — 56,2), апеляційних — 16,9 (у 2015 р. — 17), у Вищому спеціалізованому суді України з розгляду цивільних і кримінальних справ — 56,6 (у 2015 р. — 57,5);

2) в адміністративних судах: місцевих — 17,8 (у 2015 р. — 25,2), апеляційних — 19,6 (у 2015 р. — 22,7), у Вищому адміністративному суді України — 35,4 (у 2015 р. — 53,7);

3) у господарських судах: місцевих — 14,7 (у 2015 р. — 17,9), апеляційних — 10,4 (у 2015 р. — 12), у Вищому господарському суді України — 14,5 (у 2015 р. — 14,9).

Середньомісячне надходження справ і матеріалів до одного судді Верховного Суду України становило 18,3 (у 2015 р. — 22,4).

Зазначені показники середньомісячного робочого суддівського навантаження розраховано з огляду на штатну чисельність посад суддів у тому чи іншому суді. У нинішніх реаліях, коли майже всі суди працюють з неукомплектованим штатом, реальне робоче навантаження на кожного суддю з розрахунку фактичної чисельності суддів є значно більшим. У деяких судах — більшим у рази.

Для прикладу наведу показники окремих судів — вищих спеціалізованих та Верховного Суду України. Так, у 2016 р. реальне фактичне навантаження на одного працюючого суддю Вищого господарського суду України становило 26,6 справ і матеріалів, Вищого адміністративного суду України — 74,7, Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ — 81,8, а суддю Верховного Суду України — 46,1.

За результатами аналізу наведених статистичних показників можна зробити певні висновки.

Спостерігається тенденція щодо зменшення кількості справ і матеріалів, які надійшли для розгляду в суди України. Однак спад є незначним і суттєво не впливає на рівень робочого навантаження суддів. Навпаки, у реаліях 2016 р. фактичне робоче навантаження суддів у судах усіх рівнів суттєво перевищувало і середні показники, розраховані згідно зі штатною чисельністю суддів у 2016 р., і показники попереднього 2015 р.

Проте, незважаючи на зазначені труднощі й законодавчі процеси реформування, що супроводжували минулий рік, судова система України в минулому році, як і в попередні роки, виконала свою головну конституційну функцію з належним рівнем ефективності — суди здійснювали судочинство, не допустили помітного спаду показників оперативності та навіть поліпшили показники якості здійснення судочинства.

Заслуга в цьому — ваша, шановні колеги-судді. Ви прийняли мудре рішення не полишати складну й відповідальну, але, безсумнівно, потрібну для суспільства роботу й продовжуєте із честю виконувати суддівські обов'язки в цей непростий і для держави, і для судової системи час, — час реалізації реформаторських ініціатив. Ваше рішення й ваша робота варті поваги та подяки.

Як вже зазначили виступаючі з вітальними словами на початку роботи нашого з'їзду, за останні кілька місяців судову систему залишили близько 2000 суддів. Майже всі суди працювали із значним перевантаженням — і місцеві, і апеляційні.

Наразі майже 40 % посад суддів виключено з процесу здійснення правосуддя (або ці посади вакантні, або судді, які займають посади, не мають повноважень здійснювати правосуддя). При цьому штат понад 300 судів заповнено менше ніж на 50 %.

Деякі суди взагалі не працюють — у їх складі не залишилося жодного судді. Десятки місцевих судів працюють у складі одного-двох суддів. Для таких суддів цифри середнього робочого навантаження взагалі не застосовуються — вони розглядають усі справи, що надходять до суду.

Це неприйнятна для держави ситуація, яка потребує невідкладного вирішення. І не тому, що суддям важко працювати (хоча це, звісно, так), а передусім тому, що така ситуація негативно впливає на людей, наших співвітчизників, які звертаються до суду для вирішення правового конфлікту, але не можуть одержати оперативного і якісного судочинства. Тому я переконаний, що з'їзд суддів України не може залишити це питання поза увагою.

Водночас приємно зазначити, що у 2016 р. намітилася позитивна тенденція до зменшення кількості звернень до Верховного Суду України про перегляд ухвалених судами рішень. Так, у минулому році справ і матеріалів надійшло до Верховного Суду України загалом на 18,4 % менше, ніж у 2015 р.

На мою думку, зазначений показник свідчить про дієвість обов'язкових для застосування правових висновків, сформованих ним, суди адекватно їх застосовують, судова практика поступово вирівнюється й помилок у застосуванні норм законів стає все менше. Сподіваюся, що таку позитивну тенденцію не буде втрачено у процесі трансформації судової системи в триланкову.

Однак ми всі також розуміємо, що судова реформа не закінчилася змінами, що відбулися минулого року. Внесенням змін до Основного Закону парламент лише створив підґрунтя для розробки законодавчих норм, покликаних регулювати функціонування системи судоустрою, а також процесуальних правил здійснення судочинства.

Деякі закони вже прийняті, набрали чинності й діють. Власне, для виконання одного з них — Закону України «Про Вищу раду правосуддя» — зібрався нинішній позачерговий з'їзд суддів України. Це, без сумніву, головне завдання з'їзду. Проте, на мою думку, воно не повинно бути єдиним.

Багато хто з вас пригадає: у лютому минулого року, прагнучи започаткувати традицію щорічного підбиття підсумків діяльності всієї судової системи, ми провели відповідний масштабний захід у Верховному Суді України. Тоді ми заслухали багатьох доповідачів, проаналізували різні статистичні дані, порушили низку гострих для судової системи проблем і обговорили їх. А за результатами — напрацювали спільні рекомендації, виконання яких могло б поліпшити стан речей та усунути ті недоліки, що виявилися за результатами підбиття підсумків діяльності судів у 2015 р. На жаль, ці рекомендації переважно залишилися на папері і не були реалізовані на практиці.

Тому цьогорічний формат доповіді про стан здійснення судочинства у 2016 р. (перед з'їздом суддів), як на мене, більш вдалий. З'їзд суддів України — найвищий орган суддівського самоврядування, рішення якого мають найбільшу вагу серед рішень подібних органів. Тому очікую, що прийняте з'їздом суддів рішення за результатами оцінки стану здійснення судочинства матиме дієву силу.

Так, статистика — це цифри. Однак особливість судової статистики в тому, що «сухі» на перший погляд цифри — це, насправді, дуже корисний інструмент. І не лише для аналізу проблем у діяльності судів, але й для проведення «зрізу» суспільних проблем, із яких виникають настільки серйозні правові конфлікти, що виникає потреба у зверненні за їх вирішенням до суду.

Глибоко аналізувати судову статистику та використовувати результати аналізу повинна Національна школа суддів України, щоб формувати навчальні плани для підготовки кандидатів на посаду судді та для підвищення кваліфікації самих суддів. Передусім йдеться про показники якості та оперативності розгляду справ, адже за результатами опрацювання статистичних даних можна виокремити проблеми, що призводять до порушення строків розгляду справ, категорії справ, за результатами розгляду яких судді найбільше й найчастіше припускаються помилок. Як кажуть, потрібно спочатку знайти корінь проблеми, а вже потім спрямувати зусилля на її вирішення.

Більше того, на сьогодні перед Національною школою суддів України постав серйозний виклик — бути готовою для навчання суддів новостворених касаційних судів у складі Верховного Суду. Новопризначені судді касаційних судів, особливо ті з них, що раніше не мали досвіду роботи в судах, повинні знати й розуміти, які категорії справ їх очікують у касаційному суді, які особливості вирішення тих чи інших правових конфліктів, яких помилок припускаються суди нижчих інстанцій. Тому, на мою думку, для якісної підготовки Національною школою суддів України навчальних програм аналіз статистичних даних вищих спеціалізованих судів є вкрай важливим.

Не забуваймо й того, що на сьогодні в місцевих судах виникла величезна кількість вакантних посад суддів. І для заповнення цих вакансій Вища кваліфікаційна комісія суддів України найближчим часом оголосить добір кандидатів на посаду судді, які проходитимуть спеціальну підготовку. Тому судова статистика й аналіз судової практики є корисними також і для формування програми навчання майбутніх суддів місцевих судів, адже саме вони, судді першої інстанції, мають справу з правовими конфліктами широкого спектра.

При цьому й сама робота зі збору статистичних даних повинна відповідати потребам сьогодення. Як на мене, статистичні форми мають не лише відображати загальні кількісні показники роботи судів, але й давати можливість глибокого аналізу судової практики як такої, а також тих чи інших суспільних явищ і процесів, які призводять до виникнення правових конфліктів. Адже судова практика — це такий собі лакмусовий папірець, який виявляє і недоліки правового регулювання певних відносин, і системні помилки в діяльності державних органів.

Якщо ж говорити про формати використання даних судової статистики й аналізу судової практики, то вважаю, що Україні варто запозичити досвід деяких європейських держав, у яких запроваджено таку практику: за підсумками діяльності судів за рік голова верховного (вищого) суду щорічно в розгорнутій доповіді інформує керівництво держави, очільників центральних органів законодавчої та виконавчої влади про стан здійснення судочинства, тенденції, які спостерігаються в розвитку правових конфліктів, про результати аналізу судової практики, про системні проблеми, які виявив такий аналіз і які потребують вирішення на загальнодержавному рівні із залученням компетенції законодавця чи виконавчої влади. Така доповідь містить пропозиції щодо внесення змін до законодавства, а також вказує на причини, які призводять до виникнення спорів, що розглядаються судами, та пропозиції до органів влади про шляхи викорінення цих причин, щоб відповідні правові конфлікти не виникали взагалі або вирішувалися в досудовому порядку.

Маю надію, що запровадження й у нас подібного формату інформаційної співпраці між судовою, законодавчою та виконавчою владою відбудеться в рамках інституційного становлення нового Верховного Суду, адже вважаю, що така практика корисна для України. Вітчизняна судова статистика й аналіз судової практики можуть і повинні стати джерелом інформації, що буде використовуватися як органами виконавчої влади, так і законодавцем у процесі напрацювання тих чи інших законодавчих ініціатив.

Наприклад, за даними судової статистики, протягом останніх трьох років спостерігається стійка тенденція до помітного зменшення кількості осіб, засуджених за службові злочини, що традиційно ототожнюються з корупцією. Такі дані могли б допомогти законодавцеві в процесі прийняття рішення про те, наскільки є виправданим створення антикорупційних судів в Україні, чи є такий шлях достатньо ефективним і дієвим способом боротьби з корупцією в українських реаліях.

Так, останніми роками в нашій державі кількість новостворених антикорупційних органів збільшується.

А може, слід системно змінювати підходи до боротьби з корупцією? Зокрема, викорінювати причини цього явища та встановлювати такі правила, щоб корупція стала, так би мовити, невигідною як тій стороні, що прагне дати хабара за незаконне вирішення питання, так і тій, яка погоджується взяти хабар.

Проте чи викорінить корупцію саме по собі створення ще одного окремого суду, який розглядатиме кілька десятків справ у рік? Навряд чи.

На жаль, статистика розгляду судами кримінальних справ не дає змоги проаналізувати детально суб'єктний склад засуджених саме за службові злочини — у яких державних органах вони працювали, які посади обіймали та які функції виконували. А така інформація була би вельми корисною у світлі пошуку ефективних методів боротьби з ганебним явищем корупції, у тому числі й у судах.

Тому Державній судовій адміністрації України варто змінити підходи до збору даних судової статистики. Як на мене, статистичні форми повинні відповідати сучасним потребам в одержанні тієї чи іншої інформації.

Також вважаю, що Раді суддів України, повноваженням якої було й залишається здійснення контролю за організацією діяльності судів, варто звертати більше уваги на дані судової статистики й аналізу судової практики, зокрема на ті, які стосуються стану здійснення правосуддя в окремих судах. Адже ці дані можуть свідчити про наявність серйозних чи системних проблем в організації діяльності того чи іншого суду, на що Рада суддів України повинна реагувати.

Крім того, вже цього року судову систему очікує масштабне оновлення всіх процесуальних кодексів. Це зумовлено передусім переходом до триланкової судової системи та трансформацією суду найвищої ланки, яким в Україні стане суд касаційної інстанції — Верховний Суд.

Однак, на мою думку, зміни не повинні обмежуватися лише процесуальними правилами діяльності Верховного Суду. Вони мають бути спрямовані також на вирішення проблем, із якими з року в рік стикаються суди, особливо суди першої інстанції, у процесі здійснення судочинства та які можуть і повинні бути вирішені на рівні процесуального закону.

Йдеться про надмірну кількість справ і матеріалів, які надходять на розгляд до судів. Не буду вкотре доводити давно відомий усім факт — судова система України роками працює в умовах хронічного надмірного робочого навантаження на суддів.

Понад те, систематично ми спостерігаємо «сплески» навантаження, коли кількість справ у судах зростає в рази. Особливо це властиве для справ адміністративної юрисдикції — так званих соціальних спорів. І в сучасних складних економічних умовах в Україні не варто очікувати, що подібного не станеться в майбутньому.

Але збільшення кількості суддів — це не вихід. Згідно з останнім звітом Європейської комісії з ефективності правосуддя, оприлюдненим наприкінці минулого року, середньоєвропейський показник кількості суддів на 100 тис. населення — 21. Показник України майже відповідає йому та становить 19. Водночас більші показники й відповідно більшу кількість суддів мають, як правило, держави пострадянського простору, колишнього соціалістичного табору чи держави так званої молодої демократії (наприклад, Польща — 26, Угорщина, Чехія — 29, Болгарія — 31, Сербія — 38, Словенія — 45). Натомість європейські держави «старої демократії» демонструють значно нижчі середнього показники (наприклад, Бельгія та Нідерланди — 14, Швеція та Іспанія — 12, Італія й Норвегія — 11, Франція — 10, Данія — 6).

Україна рухається в напрямку держав розвиненої демократії, а тому йти шляхом регресу й збільшувати кількість суддів для вирішення питання надмірного робочого навантаження на суди нам не слід. Натомість ми маємо віднайти шляхи зменшення кількості заяв, що надходять до судів.

Такі шляхи є. Назву хоча б розширення переліку категорій спорів, які можуть вирішуватися в позасудовому порядку, запровадження нових процесуально економних інститутів розгляду однотипних спорів, як-то інститути масового, групового, колективного позову або розгляд так званої модельної справи зі спрощеним порядком вирішення подібних їй спорів у подальшому. У кримінальному судочинстві давно назріла потреба повноцінного запровадження правил спрощеного судового розгляду кримінального проступку.

Зменшення кількості справ, які надходять на розгляд до судів, та запровадження процесуально економних судових процедур забезпечить подвійний ефект. З одного боку, знизить робоче суддівське навантаження, що прогнозовано призведе до підвищення рівня оперативності та якості судочинства, оскільки судді матимуть змогу приділяти більше уваги складним справам, які перебувають у їх провадженні. А з другого боку, дасть суттєву економію для державного бюджету, адже, за даними Державної судової адміністрації України, у 2016 р. середня вартість розгляду модельної справи становила 3,7 тис. грн.

Кілька днів тому юридична спільнота одержала змогу ознайомитися з проектами трьох процесуальних кодексів, розроблених у рамках роботи Ради з питань судової реформи, — Кодексу адміністративного судочинства України, цивільного та господарського процесуальних кодексів. Переконаний, делегати з'їзду, та і кожен суддя вже ознайомилися з ними, адже їх важливість для функціонування судової системи важко переоцінити.

Проекти кодексів містять значну кількість новацій, застосування яких у перспективі покликане дати позитивний ефект стосовно якості й оперативності здійснення судочинства, процесуальну економію та зменшення робочого суддівського навантаження. Йдеться, зокрема, про уніфікацію процесуальних процедур та гармонізацію правил різних видів судочинства, але зі збереженням специфіки кожного, про вирішення давньої вітчизняної проблеми вирішення юрисдикційних конфліктів — питання юрисдикції пропонується розмежовувати залежно від предмета спору, а не його суб'єктів, і, крім того, розглядати основний спір разом із похідними від нього вимогами, «не розриваючи» справи.

Запропоновано запровадити механізми запобігання зловживанням процесуальними правами, впровадити правила урегулювання спору за участю судді, а також розгляд справ у порядку спрощеного провадження та впровадження «електронного суду».

Чи призведуть ці нововведення до покращення якості та оперативності правосуддя — покаже час та наша з вами, шановні колеги-судді, робота щодо їх застосування.

Крім того, у проекті Кодексу адміністративного судочинства України пропонується спеціально для цього виду судочинства окремий процесуальний механізм — розгляд судом так званих типових і зразкових справ. Передбачено, що Верховний Суд може розглянути зразкову справу в тому разі, якщо в провадженні одного або декількох адміністративних судів перебуває десять або більше типових адміністративних справ. Пропонується, що правовий висновок Верховного Суду в такій зразковій справі повинні враховувати всі суди, що розглядатимуть справи, які за ознаками відповідають зразковій.

Така новація справді позитивна в тому сенсі, що сприятиме забезпеченню однакового та правильного застосування норм одного й того самого закону судами в однотипних справах. Однак вона не зменшить навантаження на суди, адже не пропонує розглядати інші однотипні справи за спрощеною процедурою.

Водночас вважаю, що в процесуальних кодексах слід приділити більше уваги початку роботи новоствореного Верховного Суду.

Так, Верховний Суд буде судом касаційної інстанції, покликання якого — виправлення фундаментальних помилок судів

нижчих інстанцій, а також забезпечення єдності судової практики. На початку своєї доповіді я вже озвучив статистичні дані щодо кількості справ і матеріалів, які надходять для розгляду до вищих судів у касаційному порядку та до Верховного Суду України: за минулий рік ця цифра становила 130 тисяч. І це за штатної кількості суддів у чотирьох судах — 375 посад.

Натомість створюваний Верховний Суд на перших порах працюватиме в штатній кількості не більше 120 суддів, тобто втричі менше. Крім того, на початок його діяльності можна з упевненістю очікувати передання цьому суду залишку нерозглянутих трьома вищими спеціалізованими та нинішнім Верховним Судом України близько 50 тис. справ і матеріалів. Отже, існує великий ризик того, що новий касаційний суд з перших днів його діяльності буде малоефективним.

Тож законодавцю варто звернути на це увагу та передбачити в перехідних положеннях нових кодексів процесуальні механізми, здатні зробити його більш ефективним.

Крім того, відповідно до ст. 36 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» Верховний Суд є найвищим судом у системі судоустрою України, який забезпечує сталість та єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом. Тобто саме процесуальний закон має визначати такі правила діяльності Верховного Суду, які давали б йому реальну змогу дієво впливати на судову практику.

Відмовившись від позапроцесуальних механізмів превентивного впливу Верховного Суду на судову практику шляхом надання його Пленумом рекомендаційних роз'яснень для судів, законодавець нічого не запропонував взамін. Але ж Верховний Суд як суд найвищої ланки своїм головним обов'язком має не просто правильне вирішення якоїсь однієї справи, а забезпечення єдності судової практики загалом у державі. Тому дуже важливо, щоб Верховний Суд мав змогу не тільки виправляти судові помилки, які вже сталися, а передусім запобігати таким помилкам шляхом спрямування поточної судової практики в єдине русло.

Як було зазначено вище, у Кодексі адміністративного судочинства України такий механізм є — це розгляд типових, зразкових справ. Цей інститут за своїми ознаками подібний до правил процесуального інституту консультативного чи преюдиціального запиту, адже касаційний суд у результаті розгляду зразкової справи фактично наперед дає судам нижчої інстанції роз'яснення щодо того, як правильно застосовувати той чи інший закон.

До слова, преюдиціальний запит як процедуру передбачено в діяльності Суду Європейського Союзу. Крім того, інститут консультативного запиту впроваджується в діяльності Європейського суду з прав людини, адже у 2013 р. Комітет міністрів Ради Європи схвалив відповідний Протокол № 16 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який наразі відкритий для підписання та ратифікації державами-членами Ради Європи. У цивільному праві таку процедуру має Молдова; у цивільному та з деякими особливостями в кримінальному праві вона застосовується й у Франції.

Привабливість консультативного запиту в тому, що найвищий у державі суд тлумачить норму права за запитом ще до моменту вирішення справи по суті в суді першої інстанції, тобто запобігає судовій помилці. Такий механізм дає позитивний ефект: практика завчасно формується однаково, мінімізується ризик скасування судового рішення судом вищої інстанції, що сприяє також розгляду судами справ у розумні строки.

На мою думку, подібні правила діяльності Верховного Суду, звісно, зі своїми особливостями, можуть бути поширені не тільки на адміністративне, але й на інші види судочинства.

З огляду на те, що Рада з питань судової реформи продовжує роботу над зазначеними документами, доцільно й з'їзду суддів України висловити принаймні загальне ставлення — позитивне чи негативне, а також за наявності пропозиції або зауваження до проектів таких надзвичайно важливих актів, як процесуальні кодекси, у надії, що законодавець почує голос найвищого судового форуму. Адже саме за правилами цих процесуальних кодексів усій судовій системі незабаром доведеться працювати.

Судова реформа того ступеня глибини, яка проходить в Україні, не може бути швидкою. Зміни, закладені на конституційному рівні, потребують поступової імплементації на рівні законів у багатьох сферах діяльності системи судоустрою. І дуже важливо, щоб ці закони були якісними та не спрямовувалися на ситуативне вирішення якогось одного питання, а передбачали комплекс взаємопов'язаних норм і правил, покликаних забезпечити функціонування в Україні доступної, зрозумілої та ефективної й незалежної судової системи. Саме така судова система повинна стати метою здійснюваної судової реформи.

Проте судова система, самі судді також повинні не тільки адекватно сприймати зміни, але й правильно та своєчасно реагувати на них. Як відомо, з прийняттям 2 червня 2016 р. змін до Конституції України її ст. 129 викладена так: суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права. Це конституційне положення зобов'язує суд під час розгляду правового конфлікту відходити від вузьких рамок формальної законності й розглядати спір через призму конкретних обставин окремої справи, щоб у кожній справі закон був застосований не тільки правильно та однаково до всіх, але й справедливо стосовно учасників розглядуваного спору. Це, справді, дуже складно. Проте — єдино правильний шлях.

У сучасних вітчизняних реаліях, коли багато державних органів відчувають кадровий голод, коли на державній службі бракує професіоналів, якість роботи, ефективність діяльності того чи іншого органу часто замінюється банальним популізмом. Натомість судді повинні демонструвати не тільки розуміння принципу верховенства права, але й керуватися ним на практиці, здійснювати правосуддя на конституційних засадах і прагнути до справедливості під час вирішення будь-якого правового конфлікту. Такий підхід до здійснення судочинства буде найкращим способом, щоб змінити в суспільстві штучно сформоване негативне ставлення до судової влади та підвищити рівень довіри наших співвітчизників до судів.

У рамках інформування про стан здійснення правосуддя я хотів би ще багато чим поділитися з вами, шановні делегати, проте час для моєї доповіді спливає. На вас чекають інші питання порядку денного, не менш важливі та складні. Тому бажаю вам плідної роботи.

Дякую за увагу.

МАТЕРІАЛИ МІЖНАРОДНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
«СУДОВА ПРАВОТВОРЧІСТЬ У МЕХАНІЗМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ ПРАВОСУДДЯ»*

Виступи учасників міжнародної конференції

СУДОВА ПРАВОТВОРЧІСТЬ: АНОМАЛІЯ ЧИ ІМАНЕНТНА ВЛАСТИВІСТЬ ПРАВОСУДДЯ

***Микола Козюбра**, завідувач кафедри загальнотеоретичних та державно-правових наук Національного університету «Києво-Могилянська академія», д. ю. н., професор, суддя Конституційного Суду України у відставці*

Проблема судової правотворчості має давню історію: своїм корінням сягає ще періоду Стародавнього Риму з його преторським правом *(jus praetorium)*, яке склалося на основі рішень (едиктів) претора *(praetor)* — посадової особи, що фактично виконувала судові функції. З тих часів цій проблемі присвячено безліч праць не лише вчених-юристів.

За багато століть незмінного наукового інтересу до проблеми судової правотворчості діапазон підходів до її вирішення істотно коливався — від визнання суду визначальним творцем права і, відповідно, судового права *(judge — made — law)* — одним з основних його джерел до зведення ролі суду виключно до «вуст, що проголошують слова закону» (Ш.-Л. Монтеск'є), тобто до механічного застосування судом тексту закону, що виключає будь-яку творчу роль суддів, характерного для періоду панування в Європі концепції юридичного позитивізму.

Не лишалося осторонь зазначеної проблеми й вітчизняне правознавство — як дореволюційне (до 1917 р.), так і післяреволюційне, радянське (після 1917 р.). Причому в дореволюційному правознавстві коло питань, що стосувалися судової правотворчості, визначалося переважно питаннями, які активно обговорювалися в європейській правовій літературі: сутності судової правотворчості, її співвідношення з парламентською законотворчістю, місця судової практики, зокрема судового прецеденту, в системі джерел права тощо. У радянському правознавстві (принаймні на початкових етапах його становлення) основний акцент робився на обґрунтуванні класової новизни радянського законодавства, що, згідно з Декретом про єдиний народний суд від 30 листопада 1918 р. та деякими іншими нормативними документами того часу, виключало будь-яке пристосування до його цілей «законів повалених урядів» і «практики дореволюційних судів». Втім, це не завадило визнати за «єдиним народним судом» фактично необмеженої, основаної виключно на революційній правосвідомості, дискреції у сфері правотворчості.

Лише згодом, усвідомивши згубність для «соціалістичної законності» такого джерела правотворчості, як «революційна правосвідомість народного суду», радянська правова теорія і практика повернулися до класичної юридико-позитивістської моделі судового правозастосування: рішення суду безпосередньо будується на основі силогізму, компонентами якого є норма, фактичні обставини справи і рішення, що випливає з підведення під норму цих обставин. До зарубіжних напрацювань у питаннях судової правотворчості радянські правознавці почали наближатися лише в 70-х роках XX ст., про що свідчить книга «Судова практика в радянській правовій системі», чимало положень якої не втрачають своєї актуальності й тепер.

Дискусії з приводу судової правотворчості як на Заході, так і на пострадянському просторі, зокрема в Україні, тривають досі. Позиції учасників цих дискусій обумовлюються низкою чинників: їхнім ставленням до існуючих типів праворозуміння, співвідношення права

* Закінчення публікації матеріалів міжнародної конференції, що відбулася 24—25 листопада 2016 р. у Верховному Суді України. Початок опубліковано в журналі за 2016 р. № 12. — С. 2—14, за 2017 р. № 1. — С. 2—13, № 2. — С. 2—8.

і закону, загальних принципів права та інших правових цінностей, суб'єктів їх конкретизації, джерел права та місця серед них судової практики тощо.

Проте, якщо в західному правознавстві (у тому числі й правознавстві Франції, де наведені вище слова Ш.-Л. Монтеск'є тривалий час мали визначальний вплив на судову практику) можна спостерігати тенденцію до поступового зближення позицій учасників вказаних дискусій — визнання активної ролі суду у процесі правотворчості (яке, щоправда, часом супроводжується певними застереженнями з використанням різної термінології — «судовий розвиток права», «судова добудова права» тощо), то у вітчизняному, як загалом і в пострадянському, правознавстві все ще зберігаються діаметрально протилежні підходи до з'ясування взаємозв'язків між правотворчістю і правосуддям. Поряд із беззастережним визнанням судової правотворчості, кількість прихильників якої серед вітчизняних правознавців і представників судової влади за роки української незалежності помітно зросла, в юридичній літературі нерідко трапляється також категоричне заперечення будь-яких взаємозв'язків правосуддя і правотворчості.

Зокрема, О. Ющик зазначає: «Оскільки за Конституцією та законами України суди є не правотворчими органами, а органами правосуддя, то вони не мають повноважень установлювати (творити) право своїми актами. Їх повноваження обмежуються виключно рамками правосуддя, тобто судженням про право». Подібні думки висловлюють також інші науковці.

Причому вітчизняні правознавці, що обстоюють феномен судової правотворчості, основні зусилля при його дослідженні зосереджують на понятті судового прецеденту як джерела права, особливостях його дії в сучасних правових системах та на міжнародному рівні, можливостях і перспективах використання в Україні, а також на аналізі інших різновидів вітчизняної судової практики — роз'яснень Пленуму Верховного Суду України щодо правильного застосування законодавства та їх природи, узагальнень судової практики судами касаційних інстанцій та на ступені їх обов'язковості для судів нижчих інстанцій тощо.

Не заперечуючи важливості і плідності таких досліджень, водночас слід зазначити, що участь судів у правотворчості не зводиться до згаданих форм. Природа судової правотворчості, на нашу думку, глибша і багатогранніша.

Перш ніж перейти до її аналізу необхідно визначитись у поняттях. Якщо під правотворчістю розуміти діяльність спеціально уповноважених на це суб'єктів (передусім органів держави) з розроблення і ухвалення нормативних актів (з тими чи іншими незначними уточненнями таке визначення правотворчості є найпоширенішим у вітчизняному правознавстві), то слід беззастережно визнати, що суд до такої діяльності стосунку не має і мати не може.

Але чи є ця діяльність правотворчістю, чи вона більше відповідає (навіть із позицій необхідності розрізнення права і закону, який за своїм змістом може бути антиправовим, що нині майже не піддається сумніву у вітчизняному правознавстві, не кажучи вже про деякі інші аспекти співвідношення закону і права, про які йтиметься далі) назві «нормотворчість», якою цілком слушно, на нашу думку, оперують деякі автори? І чи завершується процес правотворення ухваленням навіть правового за своїм змістом закону (іншого, нормативного акта) уповноваженим Конституцією або законом суб'єктом та набранням ним чинності, чи це лише певний етап на шляху творення права? Від відповідей на ці запитання значною мірою залежить визначення місця і ролі суду в процесі правотворчості.

Слід зазначити, що навіть основоположник нормативістської теорії права, яку часто відносять до різновидів юридичного позитивізму, Г. Кельзен фактично не заперечував участі суду у правотворенні, хоча й наполягав на тому, що «судове рішення є продовженням, а не початком створення права», що випливає з конструйованої ним ієрархії норм (своєрідної драбини), на найнижчому щаблі якої перебуває «індивідуальна норма», створена судом для вирішення конкретної ситуації.

Тим характерніше визнання судової правотворчості для представників інших поширених нині правових концепцій — доктрини природного права, соціологічної юриспруденції та її сучасних варіантів. Один з основоположників соціологічної школи права Є. Ерліх, зокрема, в своїй незавершеній праці «Теорія суддівського *(richterlichen)* знаходження права» слушно зазначив, що «застосування закону суддею лише доти можна було вважати простим <...> завданням, доки припускалося, що суддя просто виконує те, що доручено йому законодавцем». Насправді ж механізм застосування закону суддею набагато складніший: суддя не є простим «копіювальником» приписів закону, при ухваленні судових рішень він має зважувати безліч не лише юридичних, а й політичних, моральних, психологічних та інших чинників, перебувати в постійному контакті з потребами правового життя. Тобто судове рішення завдяки творчій роботі судді є результатом не

тільки (а за Є. Ерліхом, навіть не стільки) діяльності законодавця, а й самого судді.

В умовах синтезу (інтеграції) надбань основних концепцій праворозуміння, до необхідності якого схиляється все більше як західних, так і вітчизняних правознавців (принаймні представників загальної теорії права), ігнорувати такі підходи до співвідношення правосуддя і правотворчості (особливо враховуючи помітне зростання колізій, невизначеностей, прогалин у законодавстві, його відставання від динамізму сучасного життя), очевидно, не варто.

Пошук судом права — це не результат делегованих йому повноважень чи офіційного визнання за судом поряд із правозастосовною правотворчої функції, як вважають деякі вітчизняні автори — прихильники судової правотворчості. Ніхто суддів правових систем, що належать до сім'ї загального права *(common law)*, на ґрунті якої сформувалася і концептуально оформилася судова правотворчість *(judicial law making)* як феномен, до неї офіційно не уповноважував. Вона обумовлена необхідністю виконання судом визначальної для нього функції — здійснення правосуддя. Колишній голова Верховного суду США Е. Уоррен з цього приводу наголошував, що жодної мети підмінити Конгрес, а тим більше узурпувати законодавчу владу, яку він уособлює, американські суди не мають. Судді створюють право в процесі своєї основної судової діяльності «й інакше бути не може».

Отже, судова правотворчість — це не аномалія, а іманентна властивість правосуддя, яка хоча і має свої межі, про що йтиметься далі, проте вилученою з діяльності суду бути не може, оскільки закладена в самій природі правосуддя.

Причому пошук судом права не зводиться до «виведення» його шляхом логічних операцій із норми закону чи системи законодавства в цілому. Жоден його логічний зміст не здатний дати більше того, що в ньому закладено. Тому все ще існуючі у вітчизняному правознавстві юридико-позитивістські уявлення, що право (а по суті — законодавство) являє собою логічно замкнену систему, з якої можна вивести будь-яке судове рішення — не більше ніж ілюзія, про що автору цих рядків доводилося писати ще в радянські часи.

Хоча всяке право, як зазначав свого часу видатний німецький філософ І. Кант, «залежить від закону», «тексти законів <...> ніколи не втілюються в чистому вигляді в діюче право». І не тільки тому, що закон за своїм змістом може бути «правопорушуючим», що вимагає від судді зіставлення застосовуваних ним положень закону із загальними принципами права, зокрема з вимогами — складовими верховенства права, та іншими нагромадженими людством правовими цінностями, визначальними серед яких є невідчужувані права і свободи людини, а й з інших причин.

Один із найавторитетніших правознавців післявоєнної Німеччини А. Кауфман (до речі, колишній суддя) писав, що «закон і право співвідносяться одне з одним як потенція і актуальність, як можливість і дійсність». Сам собою закон (навіть правовий за своїм змістом) ще не є дійсністю права; він лише один із щаблів на шляху його актуалізації. Як всезагальна норма для багатьох можливих випадків закон, з одного боку, набуває певної стабільності; це робить його менш залежним від змінюваності (динамізму) регульованих ним суспільних відносин; у цьому полягає його перевага. Але, з другого боку, абстрагуючись від повноти конкретного, закон схематизує реальність. Право ж, як слушно наголошував А. Кауфман, — це «не абстрактна схема для правильних вчинків, воно швидше само є цим правильним вчинком або ж правильним рішенням у конкретній ситуації». Інакше кажучи, якщо закон є всезагальною нормою для багатьох випадків, то право, навпаки, вирішує дійсну ситуацію тут і зараз. Воно, на відміну від закону, за своєю сутністю завжди «буттєве», тобто прив'язане до конкретного людського буття.

Таким чином, однією з основних причин, які обумовлюють необхідність суддівської правотворчості, є потреба у конкретизації норм законів та інших нормативних актів, прийнятих офіційними суб'єктами нормотворчості, або ж точніше — їх актуалізації, тобто пристосування до конкретних ситуацій, що є предметом розгляду суду, з урахуванням безлічі чинників, які впливають на ухвалення судового рішення, про які згадувалося вище.

Без елементів правотворчості не може обійтися також процес судового тлумачення Конституції, законів та інших нормативних актів, яке є такою ж невід'ємною властивістю правосуддя, як і правотворчість (по суті — її складовою).

Все ще поширені у вітчизняному правознавстві твердження про те, що акти судового тлумачення «не можуть містити в текстах нічого нового, що не входить до змісту норми, яка тлумачиться», що вони є нічим іншим, як виявленням намірів волі конституцієдавця чи законодавця, або ж пізнання істинного смислу тексту закону чи іншого нормативного акта — є досить сумнівними. Вони небезпідставно піддаються критиці у юридичній літературі, щоправда передусім західній. Як зазначає почесний професор Університету

«Париж-10 Нантер» М. Тропер, такі уявлення про юридичне тлумачення не враховують того, що теорія тлумачення може ґрунтуватися на різних концепціях «смислу». Смисл може бути зведений до намірів авторів тексту; до об'єктивного смислу самого тексту, незалежно від намірів його авторів, але залежно від значення слів у буденній мові або в юридичній термінології, від соціальної чи політичної функції тексту або від місця цього тексту в нормативній системі. Оскільки кожний із цих варіантів, у свою чергу, може бути підданий численним інтерпретаціям, то ідея про «єдиний істинний смисл» позбавлена будь-якого значення.

Тлумачення відповідних правових текстів — це не тільки результат використання методів наукового пізнання. Воно ще з часів Стародавнього Риму розглядається як поєднання елементів науки і мистецтва. Подібно до акторів чи музикантів, що мають безліч способів зіграти п'єсу чи музичний твір у власній інтерпретації (обробці, аранжуванні), які не завжди точно відтворюють авторський текст, суб'єкти тлумачення — «правові актори» також, як правило, «грають п'єсу закону» більшою чи меншою мірою відмінно від його буквального тексту, яким його написав законодавець. Головне полягає у тому, щоб така гра «правових акторів» не порушувала загальної гармонії права, тобто узгоджувалася з «музикою» правової системи. У зв'язку з цим не можна не згадати сформульовану німецьким філософом, філологом і теологом Ф. Шлейєрмахером, з іменем якого пов'язаний розквіт розробки проблем герменевтики (яка, до речі, також розглядалася ним як синтез науки і мистецтва) в XIX ст., основну мету герменевтичного методу: інтерпретатор повинен зрозуміти автора та його працю краще, ніж він сам її розуміє, що набуває все більшого поширення в юриспруденції. Чи не найвлучнішим у цьому аспекті є висловлювання відомого німецького філософа права Г. Радбруха про те, що «інтерпретатор може розуміти закон краще, ніж його творець, закон може бути мудрішим, ніж його автор — він, власне, мусить бути мудрішим, ніж його автор». Спрощенням було б вважати, що розкриття мудрості закону в процесі його тлумачення не привносить нічого нового в його розуміння, відмінного від авторського. Адже мистецтво мудрості в цьому разі якраз і передбачає нове прочитання змісту закону чи окремих його положень, без внесення відповідних поправок у його текст, з урахуванням трансформацій, що відбулися у соціальному житті й суспільній свідомості після прийняття закону, зокрема уявлень про справедливість, свободу, рівність та інші гуманістичні ідеали і цінності, без опори на які право немислиме.

Таке тлумачення (його, як відомо, називають динамічним, еволюційним або функціональним) цілком відповідає позиції Європейського суду з прав людини (далі — ЄСПЛ), який у своїх рішеннях неодноразово наголошував на тому, що будь-який закон має тлумачитися у світлі умов сьогодення, тобто в процесі тлумачення відповідно до духу часу має змінюватися дух закону, що тлумачиться. А це не може не супроводжуватися привнесенням у зміст закону нових моментів, про наявність яких історичні конституцієдавець чи законодавець могли навіть не здогадуватися. Зарубіжна (меншою мірою вітчизняна) судова практика дає безліч підтверджень цьому. Класичним прикладом залежності тлумачення від трансформації суспільної, зокрема моральної, свідомості є неодноразово згадувані у вітчизняній літературі рішення Верховного суду США у справі від 18 травня 1896 р. *«Плессі проти Дергюсона» (Plessy v. Ferguson)* та у справі від 17 травня 1954 р. *«Олівер Браун та ін. проти Ради з освіти Топіки» (Oliver Brownetal v. Board of Education of Topeka et ol)* щодо расової сегрегації. Якщо в рішенні у першій справі суд визнав расову сегрегацію такою, що не суперечить проголошеній Конституцією США рівності громадян перед законом, пославшись на сформульований ним раніше принцип «розділені, але рівні» *(separate but equal)*, то в рішенні у другій справі той же суд (зрозуміло, в іншому складі) дійшов висновку про невідповідність розділеного (відокремленого) навчання чорношкірих і білих школярів чотирнадцятій поправці до Конституції США. Це рішення стало важливою подією у боротьбі проти расової дискримінації у США, яка, зрештою, призвела до прийняття у 1964 р. Закону про громадянські права, яким дискримінація була заборонена.

У чомусь подібний шлях проходить нині практика щодо ЛГБТ. Відмінності в тлумаченні конституційного принципу недискримінації в різних країнах обумовлені різним ступенем моральної готовності суспільств до позитивного вирішення проблеми ЛГБТ. Як свідчить зарубіжна практика, суди часто реагують на таку готовність швидше, ніж законодавець. Заперечувати елементи правотворчості в правотлумачній діяльності суду в таких випадках немає підстав.

Тим більше підстав для визнання активної участі суду у правотворчості в тих випадках, коли йому доводиться долати прогалини у законах та інших нормативних актах. Прийнято вважати, що прогалини в нормативно-правовому регулюванні долаються за допомогою такого інструменту, як аналогія, можливість застосування якої передбачена низкою кодексів України (ст. 8 Цивільного кодексу України, ст. 10 Сімейного кодексу України, ст. 9

Цивільного процесуального кодексу України, ст. 9 Кодексу адміністративного судочинства України та ін.).

Аналогія (навіть аналогія закону, не кажучи вже про аналогію права, мова про яку далі) це не суто механічна процедура, тобто не обмежується пошуком у відповідній галузі законодавства, а інколи й за межами галузі (так звана міжгалузева аналогія) норми права, що регулює найбільш подібні суспільні відносини, та формально-логічними підведенням під неї не врегульованої законом (іншим нормативним актом) ситуації, що є предметом розгляду суду. Вона завжди являє собою творчий процес, який передбачає аналіз комплексу передумов (моральних, політичних, економічних тощо), що впливають на ситуацію, яка розглядається судом, але перебувають за межами позитивного права. Тільки за таких умов можливо робити висновок про схожість фактичного складу відносин, що врегульовані законом, з відносинами, які є предметом судового розгляду, але законом не врегульовані. Інакше кажучи, окрім зовнішньої подібності необхідно констатувати, що випадки, які дають підстави для застосування аналогії, є ціннісно порівнюваними (рівними). А це фактично є нічим іншим, як конструюванням судом за аналогією, хоч і подібного, але іншого правила, на основі якого ухвалюється судове рішення. Воно може набувати прецедентного характеру для вирішення аналогічних справ у майбутньому.

Складніша річ з аналогією права, яка у вітчизняній літературі зазвичай визначається як вирішення справи (за наявності прогалин у законодавстві і відсутності подібної норми права) на основі принципів відповідної галузі права або ж загальних принципів права в цілому. У такій інтерпретації, як зазначали деякі автори ще в радянський період, аналогія права не є власне аналогією, тобто аналогією в буквальному розумінні слова. Принципи права, зокрема й ті, які не мають чіткої фіксації у конституціях чи законах, хоч і не є тотожними правовим нормам («нормами-принципами», як їх називає чимало вітчизняних правознавців), проте являють собою невід'ємний елемент духовної сторони права, без якої воно немислиме. Один із провідних сучасних німецьких теоретиків права Р. Алексі цю його властивість (складову) іменує ідеальним виміром права, на відміну від реального виміру, якими є, на його думку, правові норми. А. Кауфман розглядає загальні принципи права як перший ступінь його становлення (актуалізації).

Навіть у тих випадках, коли принципи права чітко сформульовані у конституції і законах, «виведення» з них рішень неминуче передбачає активну участь правосвідомості судді, за допомогою якої надається необхідна визначеність принципу, «заповнюється» його форма стосовно певної ситуації. Тим більше активна, творча роль суду має місце у разі необхідності залучення для їх пошуку додаткового нормативного матеріалу, який перебуває за межами національних законодавчих текстів.

Властива принципам права незаповненість форми є тим внутрішнім рушієм, за допомогою якого формальні характеристики принципів набувають для себе нового змісту, пристосовуючись до змін у суспільному житті. Їхня висока «еластичність» забезпечує динамізм принципів, дає їм можливість краще за правові норми реагувати на зазначені зміни; свою змістову визначеність вони набувають у процесі свого застосування, зокрема судом.

Ігнорувати у таких випадках очевидні факти виходу суду за межі звичайних логічних суджень про право в межах тексту закону означає залишатися на позиціях крайнього формалізму, не сумісних із сучасними уявленнями про право та місце в ньому людини — основного його творця.

Посилення правотворчої ролі судів є одним із проявів помітної тенденції до «юридизації» суспільного, передусім політичного, життя, характерної нині для країн не тільки загального, а й континентального права, як, втім, і для всіх інших розвинених країн світу. Така «глобальна експансія судової влади», зокрема у сферу правотворчості, поряд із позитивними рисами — динамічністю судового права порівняно з нормами, створеними спеціально уповноваженими суб'єктами нормотворчості; його неконсервативністю, тобто здатністю швидко реагувати на потреби життя; прив'язкою до конкретних життєвих обставин і повсякденних інтересів людей, правова активність яких має вирішальний вплив на його динаміку (зміну), тощо — містить у собі певні ризики. Серед них, зокрема, можливі порушення принципу розподілу влади та перетворення верховенства права у верховенство суддів, на що небезпідставно звертають увагу зарубіжні фахівці (навіть прибічники судової правотворчості).

Тим більше такі ризики існують в Україні, судова влада в якій поки що не має того авторитету, який має на Заході, та й професіоналізму і досвіду участі у процесі судової правотворчості з огляду на попередні традиції, які зберігаються донині, їй явно бракує. Тому проблема меж судової дискреції в процесі правотворчості, актуальна для всіх європейських країн (навіть для країн, правові системи яких належать до сім'ї загального права, з їх давніми традиціями судової правотворчості), для України залишається особливо гострою.

Не претендуючи на повноту і завершеність міркувань з приводу судової правотворчої дискреції (проблема потребує спеціального аналізу), зупинимося лише на деяких її аспектах.

По-перше, судова правотворчість не може порушувати єдності правової системи, тобто має узгоджуватися з загальними цілями права та цінностями, закладеними у правову систему, уособленням яких у демократичному суспільстві є насамперед Конституція. Дотримання цих цінностей, які забезпечують наскрізну єдність і цілісність правової системи — одна з основних цілей судової правотворчості.

По-друге, судова правотворчість не повинна йти далі, ніж це потрібно для забезпечення стабільності права. Вона має підпорядковуватися утвердженню принципу правової певності, тобто впевненості людей у тому, що їхнє правове становище залишатиметься стабільним і не буде погіршене. Звідси випливають відповідні вимоги до такої складової судової правотворчості, як тлумачення, сформульовані, зокрема, у рішеннях ЄСПЛ. Серед них такі:

• права і свободи людини не можуть бути обмежені шляхом тлумачення у процесі судової практики;

• тлумачення не може призводити до звуження змісту та обсягу прав і свобод, спотворювати розуміння їх сутності;

• всі сумніви, які виникають у процесі інтерпретації норм, які регулюють відносини держави і громадянина, мають тлумачитися на користь громадянина;

• всі дозволи щодо громадян необхідно тлумачити або буквально, або розширено, проте аж ніяк не обмежувально. Обмеження дозволів — це виняткова сфера законодавця, а не суду.

По-третє, винятковою сферою законодавця є також усунення певних прогалин у законах. Хоча у вітчизняному правознавстві поширена думка про те, що аналогія закону й аналогія права взагалі не стосуються кримінального права, залишається суперечливою, проте не можна не визнати, що застосування аналогії в кримінальному праві є вкрай обмеженим.

Відповідно до відомого ще з давніх часів принципу *nullum crimen, nulla poena sine lege* (без закону немає ні злочину, ні покарання), який, хоч і опосередковано, відображений у п. 22 ст. 92 Конституції України та в Рішенні Конституційного Суду України від 30 травня 2001 р., суд не може, зокрема, застосовувати аналогію закону у випадках виявлення прогалин у кримінальному законі, що стосується кваліфікації складу злочину, визначення міри покарання за нього тощо. Не можуть створюватися чи навіть змінюватися склади правопорушень і встановлюватися санкції за них на підставі аналогії закону також в адміністративному, податковому та інших галузях публічного права. Це, відповідно до п. 22 ст. 92 Конституції України, є прерогативою законодавця.

Недопустиме для суду й створення у процесі застосування закону правових підстав для втручання у сферу прав і свобод інших осіб, якщо немає застережень щодо допустимості подібних втручань у конституції.

Можна, очевидно, назвати й деякі інші обставини, що обумовлюють обмеженість дискреції суду в сфері правотворчості. Однак навряд чи можна вважати обґрунтованими пропозиції, які інколи лунають на пострадянському просторі, про необхідність чіткого визначення меж інтерпретаційної (а отже, і правотворчої) судової діяльності (такі пропозиції автору цих рядків траплялися, зокрема, під час роботи із законопроектом «Про Конституційний Суд України та засади конституційного судочинства»). Між судовим тлумаченням і правотворчістю межі настільки тонкі й рухливі, що їх більш-менш повна регламентація законом неможлива. У кращому разі законом можуть бути зафіксовані лише загальні критерії — орієнтири, які б суди брали за основу при визначенні меж своєї інтерпретаційної і правотворчої діяльності. Основним же принципом такої діяльності має залишатися принцип самообмеження.

Будь-яка судова правотворчість, а тим більше правотворчість у «складних справах», коли виникає потреба (необхідність) в ухваленні судового рішення, яке може викликати сумнів з позицій його відповідності принципу розподілу влади, таке рішення має прийматися тоді, коли на основі всебічного зважування аргументів «за» і «проти», суд дійде висновку, що захист права людини, яке є предметом його розгляду, неможливе без створення ним відповідного правоположення нормативного характеру. Інакше кажучи, коли аргументи забезпечення прав людини виявляються вищими (переконливішими) в ієрархії цінностей за аргументи дотримання принципу розподілу влади в конкретній ситуації. Права людини — це і є той базовий критерій — орієнтир, який визначає межі судової правотворчості.

Висновки Верховного Суду України, викладені у рішеннях, прийнятих за результатами розгляду заяв про перегляд судових рішень, за I півріччя 2016 р.*

200.000.000 ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА

200.050.000 Приватний житловий фонд

1. Висновок Верховного Суду України про правильне застосування положень ст. 24 Закону № 1952-IV (у редакції, чинній на час виникнення спірних правовідносин) щодо документів, які можуть підтверджувати присвоєння об'єкту нерухомого майна поштової адреси.

Суди встановили, що до реєстраційної служби звернувся представник позивача Особи 1 — Особа 3 із заявою від 20 червня 2014 р. № 7101515 про державну реєстрацію прав та їх обтяжень, а саме: реєстрацію права приватної власності на садовий будинок (літ. А), що розташований у м. Києві, на території садового товариства за Адресою 1 (Дарницький район м. Києва).

Розгляд заяви неодноразово зупинявся та відновлювався.

За наслідками розгляду заяви позивача та доданих до неї документів державний реєстратор Кулик Н. М. встановив, що після завершення п'ятиденного строку з дня отримання заявником письмового повідомлення про зупинення розгляду заяви про державну реєстрацію прав заявник не усунув обставини, що були підставою для прийняття такого рішення, а саме: не надав документи, що підтверджують присвоєння об'єкту нерухомого майна адреси.

За таких обставин державний реєстратор реєстраційної служби прийняв рішення від 26 грудня 2014 р. № 18385039 про відмову у державній реєстрації права власності за заявою представника Особи 1 — Особи 3.

Частиною 1 ст. 22 Закону № 1952-IV передбачено, що у разі якщо документи для державної реєстрації прав та їх обтяжень подано не в повному обсязі, передбаченому нормативно-правовими актами, державний реєстратор у строк, встановлений частинами 5, 7 і 8 ст. 15 цього Закону для розгляду заявлених прав, приймає рішення про зупинення розгляду заяви про державну реєстрацію прав та їх обтяжень і письмово повідомляє про це заявника.

У державній реєстрації прав та їх обтяжень може бути відмовлено у разі, якщо: після завершення п'ятиденного строку з дня отримання заявником письмового повідомлення про зупинення розгляду заяви про державну реєстрацію прав не усунено обставин, що були підставою для прийняття такого рішення (п. 54 ч. 1 ст. 24 Закону № 1952-IV).

Відповідно до п. 49 Порядку державної реєстрації прав на нерухоме майно та їх обтяжень (затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2013 р. № 868; чинного на час виникнення спірних правовідносин), для проведення державної реєстрації права власності з видачею свідоцтва на новозбудований об'єкт нерухомого майна заявник подає, зокрема, документ, що підтверджує присвоєння об'єкту нерухомого майна адреси.

Пунктом 2.4 Тимчасового порядку присвоєння поштових адрес об'єктам нерухомості у місті Києві (затверджений розпорядженням Київської міської державної адміністрації від 25 червня 2011 р. № 1094) передбачено, що присвоєння поштових адрес багатоквартирним житловим будинкам, домоволодінням, жилим будинкам садибного типу,

* Продовження. Попередні частини матеріалу опубліковано в журналі за 2016 р. № 12. — С. 15—21 та за 2017 р. № 1. — С. 14—22, № 2. — С. 9—16.

індивідуальним дачним та садовим будинкам, гаражним, садовим, дачним кооперативам (товариствам) здійснюється шляхом видання розпорядження відповідної районної в м. Києві державної адміністрації.

Аналогічна норма міститься й у п. 4.16 Положення про реєстр адрес у місті Києві (затверджений рішенням Київської міської ради від 22 травня 2013 р. № 337/9394). Крім того, п. 1.8 цього Положення передбачено, що юридично правильними адресами є адреси, зареєстровані у реєстрі адрес. Факт реєстрації адреси у реєстрі адрес посвідчується (підтверджується) довідкою (витягом) з реєстру адрес Містобудівного кадастру м. Києва.

З огляду на зазначене колегія суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України дійшла висновку, що належним документом, який би підтверджував присвоєння об'єкту нерухомого майна поштової адреси, може бути розпорядження відповідної районної в м. Києві державної адміністрації або довідка (витяг) з реєстру адрес Містобудівного кадастру міста Києва *(постанова Верховного Суду України від 20 квітня 2016 р. у справі № 21-6539а15)*.

220.000.000 ПУБЛІЧНА СЛУЖБА, ЇЇ ПРОХОДЖЕННЯ, ЗВІЛЬНЕННЯ З ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ

220.030.000 Категорії посад та ранги державних службовців. Кадрове забезпечення державної служби та порядок її проходження

1. Висновок Верховного Суду України про правильне застосування положень п. 1 ч. 1 ст. 41 КЗпП щодо підстав для розірвання трудового договору.

Суди встановили, що Особа 1 з 8 квітня 2008 р. працювала у Шахтарському міськрайонному суді Донецької області на посаді керівника апарату суду.

Наказом № 241-к позивача звільнено з посади керівника апарату Шахтарського міськрайонного суду Донецької області відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 41 КЗпП за одноразове грубе порушення трудових обов'язків.

Підставою для прийняття наказу про звільнення Особи 1 стало подання голови Шахтарського міськрайонного суду Донецької області від 16 листопада 2010 р. про притягнення її до дисциплінарної відповідальності за систематичне невиконання розпоряджень голови суду, перевищення своїх повноважень та неповагу до працівників суду.

Як підстави для звільнення зазначено численні порушення законодавства, допущені Особою 1. Зокрема, вона самостійно здійснювала розподіл цивільних, адміністративних справ та справ про адміністративні правопорушення, вела від імені суду листування з іншими органами державної влади; завіряла копії судових рішень, підписувала виконавчі листи замість суддів, засвідчуючи свій підпис відбитком гербової печатки суду; привласнивши виключні повноваження суду, внесла виправлення у рішення суду, завіривши його своїм підписом та відбитком гербової печатки.

За правилами п. 1 ч. 1 ст. 41 КЗпП трудовий договір може бути розірвано з керівником підприємства, установи, організації (філії, представництва, відділення, іншого відокремленого підрозділу), його заступниками, головним бухгалтером підприємства, установи, організації, його заступниками, а також із службовими особами митних органів, державних податкових інспекцій, яким присвоєно персональні звання, і службовими особами державної контрольно-ревізійної служби та органів контролю за цінами за одноразове грубе порушення трудових обов'язків.

Відповідно до частин 1, 2 ст. 149 Закону України від 7 липня 2010 р. № 2453-VI «Про судоустрій і статус суддів» (далі — Закон № 2453-VI) організаційне забезпечення роботи суду здійснює його апарат, який очолює керівник апарату. Керівник апарату суду несе персональну відповідальність за належне організаційне забезпечення суду, суддів та судового процесу, функціонування автоматизованої системи документообігу, інформує збори суддів про свою діяльність.

Отже, на думку колегії суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України, керівник апарату суду є особою, яку можна віднести до переліку осіб, наведеного у п. 1 ч. 1 ст. 41 КЗпП.

В абз. 2 п. 27 постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 1992 р. № 9 «Про практику розгляду судами трудових спорів» зазначено, що, вирішуючи питання про те, чи є порушення грубим, суд має виходити з характеру проступку, обставин, за яких його вчинено, яку завдано ним (могло бути завдано) шкоду.

Наведені у поданні та наказі підстави для звільнення позивача, зокрема і внесення у судове рішення виправлення замість суду, є безумовною підставою для розірвання з Особою 1 трудового договору з підстави, передбаченої п. 1 ч. 1 ст. 41 КЗпП. До того ж із матеріалів справи вбачається, що розірвання трудового договору проведено з дотриманням порядку, передбаченого КЗпП *(постанова Верховного Суду України від 25 травня 2016 р. у справі № 21-475а16)*.

220.040.000 Соціальний захист державних службовців

1. Висновок Верховного Суду України про правильне застосування положень підпункту 3 п. 165.1 ст. 165 ПК щодо особливостей нарахування/виплати грошової (вихідної) допомоги при виході на пенсію (у відставку).

У постанові від 3 липня 2012 р. (справа № 21-162а12) Верховний Суд України, вирішуючи питання про усунення розбіжностей у застосуванні Вищим адміністративним судом України норм матеріального права, які у колізійний спосіб врегулювали відносини, пов'язані з оподаткуванням грошової допомоги, виплачуваної прокурорам і слідчим прокуратури в разі їх виходу на пенсію за вислугою років чи по інвалідності, дійшов висновку про те, що ця допомога підлягає оподаткуванню згідно із положеннями Закону України від 22 травня 2003 р. № 889-IV «Про податок з доходів фізичних осіб» (далі — Закон № 889-IV), оскільки вони є пріоритетними по відношенню до Закону України від 5 листопада 1991 р. № 1789-XII «Про прокуратуру» (далі — Закон № 1789-XII).

Статтею 67 Конституції України визначено, що кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом.

Суди встановили, що Постановою Верховної Ради України від 23 грудня 2010 р. «Про звільнення суддів» суддю Крюківського районного суду м. Кременчука Полтавської області Особу 1 звільнено з посади у зв'язку з поданням заяви про відставку.

Відповідно до наказу начальника територіального управління ДСА від 17 січня 2011 р. № 6/К Особу 1 звільнено з посади з 17 січня 2011 р.

При виході у відставку позивачу у 2011 р. нараховано вихідну допомогу в розмірі 178 тис. 636 грн, з якої утримано податок з доходів фізичних осіб у сумі 30 тис. 179 грн 92 коп.

На час ухвалення Постанови Верховної Ради України від 23 грудня 2010 р. «Про звільнення суддів», якою Особу 1 було звільнено з посади судді Крюківського районного суду м. Кременчука Полтавської області, діяла ст. 43 Закону № 2862-XII. Ця норма згідно із підпунктом 1 п. 2 Прикінцевих положень Закону № 2453-VI була чинною до 1 січня 2011 р.

Правило частини 3 ст. 43 Закону № 2862-XII, за яким було передбачено виплату вихідної допомоги судді, який пішов у відставку без сплати податку у розмірі місячного заробітку за останньою посадою за кожен повний рік роботи на посаді судді, але не менше шестимісячного заробітку, було встановлено Законом України від 24 лютого 1994 р. № 4015-XII «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про статус суддів».

Згідно з підпунктом 4.2.1 п. 4.2 ст. 4 Закону № 889-IV, який набрав чинності з 1 січня 2004 р., до загального місячного оподатковуваного доходу фізичної особи включалися доходи у вигляді заробітної плати, інших виплат та винагород, нарахованих (виплачених) платнику податків відповідно до умов трудового або цивільно-правового договору. До винятків зі складу зазначеного оподатковуваного доходу, встановлених п. 4.3 зазначеної статті цього Закону, суми отриманої суддею вихідної допомоги на підставі ч. 3 ст. 43 Закону № 2862-XII не включалися.

Таким чином, положення статей 3, 4 Закону № 889-IV, прийняті пізніше порівняно з положеннями ч. 3 ст. 43 Закону № 2862-XII, і за загальним правилом дії норм права у часі саме вони підлягали пріоритетному застосуванню до оподаткування вихідної допомоги, виплаченої позивачу у зв'язку з його виходом у відставку.

Згідно зі ст. 1 Закону України від 25 червня 1991 р. № 1251-XII «Про систему оподаткування» ставки, механізм справляння податків і зборів (обов'язкових платежів) і пільг щодо оподаткування не можуть встановлюватися або змінюватися іншими законами України, крім законів про оподаткування.

У Прикінцевих положеннях Закону № 889-IV наявні застереження, що у разі якщо норми інших законів чи інших законодавчих актів, які містять правила оподаткування доходів (прибутків) фізичних осіб, суперечать нормам цього Закону, пріоритет мають норми цього Закону (п. 22.2 ст. 22 Закону № 889-IV).

Таким чином, положення статей 3, 4 Закону № 889-IV є спеціальними у застосуванні до спірних правовідносин у порівнянні з ч. 3 ст. 43 Закону № 2862-XII, оскільки на час їх виникнення саме

Законом № 889-IV визначалися правила оподаткування будь-яких доходів фізичних осіб України, в тому числі і суддів.

Суди встановили, що нарахування вихідної допомоги судді та утримання з неї податку мали місце у січні 2011 р.

З 1 січня 2011 р. набув чинності ПК, у підпункті 165.1.1 п. 165.1 ст. 165 якого чітко визначено, що винятки, передбачені цим підпунктом, не поширюються на виплату грошової (вихідної) допомоги при виході на пенсію (у відставку). Тобто, на думку колегії суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України, вихідна допомога, яка виплачується судді, який пішов у відставку, підлягала та підлягає обов'язковому включенню до розрахунку загального місячного (річного) оподаткованого доходу *(постанова Верховного Суду України від 19 січня 2016 р. у справі № 21-5300а15)*.

2. Висновок Верховного Суду України про правильне застосування положень статей 1, 2, 37 Закону України від 16 грудня 1993 р. № 3723-XII «Про державну службу» (далі — Закон № 3723-XII), пунктів 2, 4 Порядку обчислення стажу державної служби (затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 3 травня 1994 р. № 283; далі — Порядок обчислення стажу) щодо віднесення часу роботи бухгалтером виконавчого комітету Мельнико-Мостищенської сільської ради депутатів трудящих Камінь-Каширського району Волинської області (далі — виконком) до стажу державної служби та служби в органах місцевого самоврядування.

Загальні засади діяльності, а також статус державних службовців, які працюють в державних органах та їх апараті, визначено Законом № 3723-XII.

Державна служба в Україні — це професійна діяльність осіб, які займають посади в державних органах та їх апараті щодо практичного виконання завдань і функцій держави та одержують заробітну плату за рахунок державних коштів.

Ці особи є державними службовцями і мають відповідні службові повноваження (ст. 1 Закону № 3723-XII).

Посада — це визначена структурою і штатним розписом первинна структурна одиниця державного органу та його апарату, на яку покладено встановлене нормативними актами коло службових повноважень.

Посадовими особами вважаються керівники та заступники керівників державних органів та їх апарату, інші державні службовці, на яких законами або іншими нормативними актами покладено здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій (ст. 2 Закону № 3723-XII).

Відповідно до ч. 2 ст. 37 Закону № 3723-XII на одержання пенсії державних службовців мають право особи, які досягли встановленого законодавством пенсійного віку, за наявності страхового стажу для чоловіків не менше 25 років, для жінок не менше 20 років, у тому числі стажу державної служби не менше 10 років, та які на час досягнення пенсійного віку працювали на посадах державних службовців, а також особи, які мають не менше 20 років стажу роботи на посадах, віднесених до категорій посад державних службовців, незалежно від місця роботи на час досягнення пенсійного віку.

Згідно з п. 2 Порядку обчислення стажу до стажу державної служби зараховується робота (служба) на посадах, зокрема, керівних працівників і спеціалістів державних органів колишніх УРСР та інших республік, а також колишнього СРСР згідно з додатком.

Документом для визначення стажу державної служби є трудова книжка та інші документи, які відповідно до чинного законодавства підтверджують стаж роботи (п. 4 Порядку обчислення стажу).

У зазначеному додатку міститься перелік державних органів колишніх УРСР та інших республік, а також колишнього СРСР, періоди роботи в яких на посадах керівних працівників і спеціалістів зараховується до стажу державної служби, до яких віднесено, серед іншого, виконавчі комітети місцевих Рад депутатів трудящих, Рад народних депутатів, їх управління, самостійні відділи, інші структурні підрозділи.

Як установили суди попередніх інстанцій, Особа 1 з 1 січня 1969 р. по 20 червня 1973 р. працювала на посаді бухгалтера виконкому. Зазначена посада була передбачена штатним розписом виконкому, що доведено записами у трудовій книжці позивача та архівною довідкою від 24 травня 2011 р. № 848/01-20.

Інших обставин, зокрема того, що Особа 1 у зазначений вище період часу роботи працювала в централізованій бухгалтерії при виконкомі, суди всіх інстанцій, у тому числі і Вищий адміністративний суд України, не встановили.

Отже, Вищий адміністративний суд України, застосовуючи у справі, що розглядалася, Положення про централізовані бухгалтерії при виконкомах сільських, селищних та міських (міст районного підпорядкування) Рад депутатів трудящих (затверджений

постановою Ради Міністрів УРСР від 2 вересня 1970 р. № 465), дійшов помилкового висновку про те, що робота позивача в період з 1 січня 1969 р. по 20 червня 1973 р. на посаді бухгалтера виконкому не відноситься до державної служби та служби в органах місцевого самоврядування *(постанова Верховного Суду України від 17 лютого 2016 р. у справі 21-5703а15)*.

3. Висновок Верховного Суду України про правильне застосування положень ч. 16 ст. 50[1] Закону № 1789-XII щодо права на призначення грошової допомоги.

Відповідно до ч. 16 ст. 50[1] Закону № 1789-XII прокурорам і слідчим у разі виходу на пенсію за вислугою років чи по інвалідності виплачується грошова допомога у розмірі місячного заробітку, з якого обчислена пенсія, за кожен повний рік роботи прокурором, слідчим прокуратури чи на посадах у науково-навчальних закладах прокуратури.

Пунктом 3 розд. II Закону України від 27 березня 2014 р. № 1166-VII «Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні» (далі — Закон № 1166-VII) внесено зміни до Закону № 1789-XII. Зокрема, абз. 2 підпункту 3 п. 3 розд. II Закону № 1166-VII зі ст. 50[1] Закону № 1789-XII виключено ч. 16.

Згідно з абз. 1 п. 2 Прикінцевих положень Закону № 1166-VII зміни, передбачені розділами II і III, набирають чинності з 1 квітня 2014 р., крім, зокрема, абз. 2 підпункту 3 п. 3 розд. II, який набирає чинності з 1 травня 2014 р. Тобто зміни, якими, зокрема, було виключено ч. 16 ст. 50[1] Закону № 1789-XII, набрали чинності з 1 травня 2014 р.

У справі, що розглядалася, суди встановили, що позивача з посади прокурора прокуратури м. Вільногірська Дніпропетровської області звільнено з 1 квітня 2014 р. за власним бажанням у зв'язку із виходом на пенсію за вислугою років, проте грошову допомогу на підставі ч. 16 ст. 50[1] Закону № 1789-XII йому виплачено не було.

За таких обставин, на думку колегії суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України, рішення Вищого адміністративного суду України від 3 листопада 2015 р., яким він погодився із висновком судів першої та апеляційної інстанцій про те, що позивач має право на призначення грошової допомоги, передбаченої ч. 16 ст. 50[1] Закону № 1789-XII, ґрунтується на правильному застосуванні норм матеріального права, а тому у задоволенні заяви Генеральної прокуратури України слід відмовити *(постанова Верховного Суду України від 17 травня 2016 р. у справі № 21-569а16)*.

4. Висновок Верховного Суду України про правильне застосування положень ст. 37 Закону № 3723-XII (в редакції, чинній на час виникнення спірних правовідносин) та ст. 55 Закону України від 28 лютого 1991 р. № 796-XII «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» (в редакції, чинній на час виникнення спірних правовідносин; далі — Закон № 796-XII) щодо призначення суддям пенсій у разі, якщо вони продовжують працювати.

За змістом ст. 55 Закону № 796-XII особам, які працювали або проживали на територіях радіоактивного забруднення, пенсії надаються зі зменшенням пенсійного віку, встановленого ст. 26 Закону України від 9 липня 2003 р. № 1058-IV «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» (в редакції, чинній на час виникнення спірних правовідносин; далі — Закон № 1058-IV).

Призначення та виплата пенсій названим категоріям провадиться відповідно до законів № 1058-IV і № 796-XII.

Водночас призначення пенсій на підставі ст. 37 Закону № 3723-XII відбувається за визначеною цим Законом процедурою, за наявності певних умов для реалізації права на даний вид соціального забезпечення. Зокрема, на одержання пенсії державних службовців мають право чоловіки, які досягли віку 62 роки, та жінки, які досягли пенсійного віку, встановленого ст. 26 Закону 1058-IV, за наявності страхового стажу, необхідного для призначення пенсії за віком у мінімальному розмірі, передбаченого абз. 1 ч. 1 ст. 28 цього Закону, у тому числі стажу державної служби не менш як 10 років, та які на час досягнення зазначеного віку працювали на посадах державних службовців, а також особи, які мають не менш як 20 років стажу роботи на посадах, віднесених до категорій посад державних службовців, незалежно від місця роботи на час досягнення зазначеного віку.

Разом з тим особливий статус судді, гарантії його незалежності визначено Конституцією і Законом № 2453-VI (в редакції, чинній на час виникнення спірних правовідносин).

Згідно з положеннями ч. 1 ст. 138 цього Закону суддя, який вийшов у відставку, після досягнення чоловіками віку 62 роки, жінками — пенсійного віку, встановленого ст. 26 Закону 1058-IV, виплачується пенсія на умовах, передбачених ст. 37 Закону 3723-XII, або за його вибором щомісячне довічне грошове утримання.

Стаття 37 вказаного Закону (у редакції Закону України від 8 липня 2011 р. № 3668-VI «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи») передбачає, що пенсійний вік державних службовців та граничний вік перебування на службі, який на сьогодні становить 65 років, не збігаються. Крім того, ст. 37 цього Закону встановлено, що особі, якій призначена пенсія відповідно до цієї статті та яка продовжує працювати на державній службі, виплачується пенсія у розмірі, обчисленому відповідно до Закону № 1058-IV, а після звільнення — у розмірі, обчисленому відповідно до Закону № 3723-XII.

Аналіз зазначених норм дає підстави вважати, що як Закон № 3723-XII, так і Закон № 2453-VI не передбачають можливості призначення судді пенсії у разі, якщо вони продовжують працювати.

Отже, суд касаційної інстанції у справі, що розглядалася, правильно застосував норми матеріального права та дійшов висновку, що ст. 37 Закону № 3723-XII пов'язує право на одержання пенсії державних службовців з пенсійним віком, встановленим ст. 26 Закону № 1058-IV, і не передбачає пільг щодо зменшення пенсійного віку для призначення цього виду пенсії, зокрема і на підставі ст. 55 Закону № 796-XII *(постанова Верховного Суду України від 31 травня 2016 р. у справі № 21–5424а15)*.

5. Висновок Верховного Суду України про правильне застосування положень ст. 22 Закону України від 20 грудня 1990 р. № 565-XII «Про міліцію» (чинного на час виникнення спірних правовідносин; далі — Закон № 565-XII), статей 23, 24 Закону України від 23 червня 2005 р. № 2713-IV «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» (далі — Закон № 2713-IV), ст. 19 Закону України від 5 жовтня 2000 р. № 2017-III «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії», Закону України від 23 грудня 2010 р. № 2857-VI «Про Державний бюджет України на 2011 рік» (далі — Закон № 2857-VI) щодо відшкодування витрат, пов'язаних із наданням пільг на оплату електроенергії працівникам міліції, державної кримінально-виконавчої служби та/чи іншій категорії осіб.

Відповідно до ч. 4 ст. 22 Закону № 565-XII працівникам міліції та членам їх сімей надається 50-процентна знижка по оплаті жилої площі, комунальних послуг, а також палива, в межах норм, встановлених законодавством.

Згідно із ч. 5 ст. 23 Закону № 2713-IV на осіб рядового і начальницького складу кримінально-виконавчої служби поширюються дія статей 22 і 23 Закону № 565-XII, а також порядок і умови проходження служби та грошового забезпечення, передбачені для працівників органів внутрішніх справ.

У ст. 26 Закону № 509-XII визначено, що держава гарантує правовий і соціальний захист осіб начальницького складу податкової міліції та членів їх сімей. На них поширюються гарантії соціального і правового захисту, передбачені статтями 20—23 Закону № 565-XII та Законом України від 24 березня 1998 р. № 203/98-ВР «Про статус ветеранів військової служби, ветеранів органів внутрішніх справ і деяких інших осіб та їх соціальний захист».

За ст. 22 Закону України від 17 грудня 1993 р. № 3745-XII «Про пожежну безпеку» (чинного на час виникнення спірних правовідносин; далі — Закон № 3745-XII) особовому складу державної пожежної охорони та членам їх сімей надається 50-відсоткова знижка по оплаті за жилу площу, комунальні послуги, а також паливо в межах норм, встановлених законодавством, за умови, якщо розмір наданих пільг у грошовому еквіваленті разом із середньомісячним сукупним доходом цієї особи за попередні шість місяців не перевищує величини доходу, який дає право на податкову соціальну пільгу у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

Згідно з пунктами 68, 69 розд. II Закону України від 28 грудня 2007 р. № 107-VI «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» у ст. 22 Закону № 565-XII були внесені зміни про те, що пільги по оплаті комунальних послуг надаються «в межах норм, встановлених законодавством» (доповнення до ч. 4 цієї статті); «Пільги на безплатне забезпечення житлом з опаленням і освітленням за встановленими нормами працівникам міліції, які живуть і працюють у сільській місцевості та в селищах міського типу, а також пільги працівникам міліції по оплаті жилої площі, комунальних послуг і палива з 50-процентною знижкою надаються за умови, якщо розмір наданих пільг у грошовому еквіваленті разом із середньомісячним сукупним доходом працівника міліції за попередні шість місяців не перевищує величини доходу, який дає право на податкову соціальну пільгу у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України» (нова ч. 6 цієї статті). Частину 1 ст. 24 Закону № 2713-IV доповнено абз. 2 про те, що «Пільги, компенсації та гарантії, передбачені цим Законом, надаються за рахунок і в межах бюджетних асигнувань на утримання відповідних бюджетних установ».

Проте Конституційний Суд України Рішенням від 22 травня 2008 р. № 10-рп/2008 положення пунктів 68, 69 розд. II Закону № 107-VI визнав такими, що не відповідають Конституції України (є конституційними).

Отже, положення ст. 22 Закону № 565-XII і статей 23, 24 Закону № 2713-IV, у редакції, чинній на час виникнення спірних правовідносин, давали право особам, на яких поширювалася дія цих Законів, на 50-процентну знижку по оплаті жилої площі, комунальних послуг, а також палива.

З матеріалів справи убачається, що за період з 1 грудня 2011 р. по 1 червня 2012 р. позивач подавав Управлінню праці акти звірки рахунків нарахованих сум та субсидій населення за енергопостачання за період грудень 2011 р. — червень 2012 р. Відповідач відшкодовував нараховану позивачем плату за спожиту електроенергію з 50-відсотковою знижкою лише на обсяг електроенергії в межах норм споживання у розмірі 75 кВт·год, тобто в межах норм, визначених у постанові Кабінету Міністрів України від 1 серпня 1996 р. № 879 «Про встановлення норм користування житлово-комунальними послугами громадянами, які мають пільги щодо їх оплати», оскільки вважав, що відшкодування заборгованості за спожиту електроенергію понад показник необхідного споживання — 75 кВт·год має здійснюватись громадянами самостійно без урахування 50-процентної знижки.

Відповідно до ч. 1 ст. 19 Закону України від 5 жовтня 2000 р. № 2017-III «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» виключно законами України визначаються пільги щодо оплати житлово-комунальних, транспортних послуг і послуг зв'язку та критерії їх надання.

Частиною 2 ст. 21 цього Закону визначено, що окремо визначаються нормативи коштів Державного бюджету України та місцевих бюджетів, що спрямовуються на покриття витрат підприємств, установ і організацій соціально-культурного, житлово-комунального та побутового обслуговування, які не покриваються виплатами населення.

Згідно з додатком № 3 до Закону № 2857-VI (код програмної класифікації видатків та кредитування державного бюджету 3511150) передбачена субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на надання пільг та житлових субсидій населенню на оплату, зокрема, електроенергії.

Аналіз наведених норм права з урахуванням ретроспективного правового регулювання відносин у сфері соціального захисту громадян та системного і логічного з'ясування змісту цих норм дає підстави для висновку, що безпосередньому забезпеченню і судовому захисту підлягають законодавчо закріплені права громадян, зокрема й ті, які встановлюють певні соціальні пільги. Відшкодування витрат, пов'язаних із наданням пільг на оплату електроенергії працівникам міліції, державної кримінально-виконавчої служби та/чи іншій категорії осіб, встановленій законом, звільнених за віком, хворобою або вислугою років, має здійснюватися без обмежень норм споживання.

Наведене розуміння зазначених норм права в обсязі встановлених у справі фактичних обставин, описаних вище, зважаючи на їхній зміст та юридичну природу, переконує в тому, що суд касаційної інстанції неправильно застосував норми матеріального права, які регулюють відносини щодо пільгової оплати комунальних послуг, встановлених законом для певної категорії осіб. При цьому суд недоречно відзначив наявність можливості обмеження (звуження) соціально-економічних прав учасників відносин із надання комунальних послуг, встановлених законом, посилаючись на неспроможність їх фінансового забезпечення *(постанова Верховного Суду України від 10 травня 2016 р. у справі № 21-6503а15)*.

240.000.000 ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ І СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

240.080.000 Пенсійне забезпечення

240.080.010 Загальні питання пенсійного забезпечення

1. Висновок Верховного Суду України про правильне застосування положень ч. 4 ст. 4 Закону України від 8 липня 2010 р. № 2464-VI «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» (далі — Закон № 2464-VI) щодо нерозповсюдження положень цього Закону на осіб, які хоча і є інвалідами, але отримують відповідно до Закону України від 9 квітня 1992 р. № 2262-XII «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» (далі — Закон № 2262-XII) пенсію за вислугу років незалежно від віку.

Згідно із ст. 1 Закону № 1058-IV (з наступними змінами) пенсія — це щомісячна пенсійна виплата в солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, яку отримує застрахована особа в разі досягнення нею передбаченого цим Законом пенсійного віку чи визнання її інвалідом, або отримують члени її сім'ї у випадках, визначених цим Законом.

Частина 1 ст. 9 Закону № 1058-IV передбачає, що відповідно до цього Закону за рахунок коштів Пенсійного фонду України (далі — ПФУ) в солідарній системі призначаються такі пенсійні виплати: пенсія за віком; пенсія по інвалідності внаслідок загального захворювання (у тому числі каліцтва, не пов'язаного з роботою, інвалідності з дитинства); пенсія у зв'язку з втратою годувальника.

При цьому в ст. 10 Закону № 1058-IV зазначено, що особі, яка має одночасно право на різні види пенсії (за віком, по інвалідності, у зв'язку з втратою годувальника), призначається один із цих видів пенсії за її вибором.

На відміну від пенсій за віком та по інвалідності, правила призначення пенсії за вислугу років регламентуються Законом № 2262-XII.

За змістом ст. 7 Закону № 2262-XII військовослужбовцям, особам, які мають право на пенсію за цим Законом, які одночасно мають право на різні державні пенсії, призначається одна пенсія за їх вибором.

На підставі системного аналізу зазначених норм матеріального права колегія суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України дійшла висновку, що положення ч. 4 ст. 4 Закону № 2464-VI не поширюються на осіб, які хоча і є інвалідами, але отримують відповідно до закону № 2262-XII пенсію за вислугу років *(постанова Верховного Суду України від 23 лютого 2016 р. у справі № 21-6457а15)*.

240.080.030 Обчислення і призначення пенсій. Перерахунок пенсій

1. Висновок Верховного Суду України про правильне застосування положень ч. 1 ст. 14 Закону України від 5 листопада 1991 р. № 1788-XII «Про пенсійне забезпечення» (далі — Закон № 1788-XII) щодо права на пенсію.

Право громадян на пенсійне забезпечення, види пенсій та загальні умови їх призначення, порядок і розміри нарахування визначені Законом № 1788-XII. Статтею 14 цього Закону встановлено особливості пенсійного забезпечення працівників, зайнятих на підземних і відкритих гірничих роботах та в металургії.

Так, згідно з ч. 1 цієї норми працівники, безпосередньо зайняті повний робочий день на підземних і відкритих гірничих роботах (включаючи особовий склад гірничорятувальних частин) з видобутку вугілля, сланцю, руди та інших корисних копалин, на будівництві шахт і рудників та в металургії, — за списком робіт і професій, затверджуваним Кабінетом Міністрів України, мають право на пенсію незалежно від віку, якщо вони були зайняті на цих роботах не менше 25 років, а працівники провідних професій на цих роботах: робітники очисного вибою, прохідники, вибійники на відбійних молотках, машиністи гірничих виймальних машин, сталевари, горнові, агломератники, вальцювальники гарячого прокату, оброблювачі поверхневих дефектів металу (вогневим засобом вручну) на гарячих дільницях, машиністи кранів металургійного виробництва (відділень нагрівальних колодязів та стриперних відділень), — за умови, якщо вони були зайняті на цих роботах не менше 20 років. Такий же порядок пенсійного забезпечення поширюється і на працівників, безпосередньо зайнятих повний робочий день на підземних роботах (включаючи особовий склад гірничо-рятувальних частин) на шахтах з видобутку вугілля, сланцю, руди та інших корисних копалин, що реструктуризуються або знаходяться в стадії ліквідації, але не більше 2 років.

З метою реалізації положень зазначеної норми Кабінет Міністрів України постановою № 202 затвердив Список, у якому наведено перелік робіт і професій, що дають право на таку пільгову пенсію.

У цьому Списку професія «ковалі на молотах і пресах» міститься у розд. V «Металургійне виробництво чорних та кольорових металів (рудопідготовка, збагачення, окускування, випал руд і нерудних копалин, коксохімічне виробництво, виробництво динасових виробів)».

Аналізуючи наведені норми права, колегія суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України дійшла такого правового висновку.

Право на передбачену ст. 14 Закону № 1788-XII пенсію незалежно від віку мають працівники, професії яких і виконувані роботи містяться у Списку, за умови безпосередньої зайнятості на цих роботах повний робочий день та не менше 25 років. Працівники зазначених у цій статті провідних професій мають право на таку пенсію за умови, якщо вони були зайняті на відповідних роботах не менше 20 років.

Особа, яка працює ковалем на молотах і пресах в металургії, набуває право на пенсію незалежно від віку за умови, що вона безпосередньо зайнята повний робочий день та не менше 25 років саме у металургійному виробництві чорних і кольо-

рових металів. Робота ковалем на молотах і пресах в цеху з ремонту металургійного обладнання, основним завданням якого є забезпечення металургійного виробництва ремонтними послугами, не дає права на таку пенсію *(постанова Верховного Суду України від 23 березня 2016 р. у справі № 21-194а15)*.

2. Висновок Верховного Суду України про правильне застосування положень ч. 2 ст. 87 Закону № 1788-XII та ст. 99 Кодексу адміністративного судочинства України (далі — КАС) щодо нарахування та виплати пенсій.

Відповідно до ч. 2 ст. 87 Закону № 1788-XII суми пенсії, не одержані своєчасно з вини органу, що призначає або виплачує пенсію, виплачуються за минулий час без обмеження будь-яким строком.

Буквальне тлумачення наведеної норми права дає підстави вважати, що ця норма закону стосується вже нарахованих сум пенсій за минулий час, однак не виплачених з вини ПФУ.

Таке ж правило закріплене у ч. 2 ст. 46 Закону № 1058-IV, у якій йдеться про те, що нараховані суми пенсії, не отримані з вини органу, що призначає і виплачує пенсію, виплачуються за минулий час без обмеження будь-яким строком з нарахуванням компенсації втрати частини доходів.

Таким чином, положення наведених норм права регулюють виплату за минулий час уже нарахованих пенсій, однак не виплачених з вини ПФУ.

Водночас згідно із ч. 2 ст. 99 КАС для звернення до адміністративного суду за захистом прав, свобод та інтересів особи встановлюється шестимісячний строк, який, якщо не встановлено інше, обчислюється з дня, коли особа дізналася або повинна була дізнатися про порушення своїх прав, свобод чи інтересів. Відповідно до ст. 100 КАС адміністративний позов, поданий після закінчення строків, установлених законом, залишається без розгляду, якщо суд за заявою особи, яка його подала, не знайде підстав для поновлення строку, про що постановляється ухвала.

Отже, спори у справах, пов'язаних з пенсійними виплатами, мають розглядатися у межах звернення до адміністративного суду, тобто в межах шестимісячного строку.

Як установили суди, 18 листопада 2014 р. Особа 1 зверталася до управління ПФУ із заявою про перерахунок йому пенсії відповідно до вимог законодавства, проте 1 грудня 2014 р. відповідач відмовив йому у задоволенні заяви, тому у грудні 2014 р. позивач оскаржив вказану відмову управління ПФУ в суді.

Ураховуючи наведене, колегія суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України не погоджується з висновком суду апеляційної інстанції про застосування до спірних відносин шестимісячного строку звернення до суду, визначеного ч. 2 ст. 99 КАС, оскільки Особа 1 не пропустила строк звернення до суду, що підтверджується матеріалами справи.

Разом з тим при розгляді цієї справи слід застосовувати положення спеціальних норм, а саме Закону № 1789-XII в редакції, чинній на момент виникнення спірних правовідносин.

Так, у ч. 18 ст. 50^1 цього Закону передбачено, що призначені працівникам прокуратури пенсії перераховуються у зв'язку з підвищенням заробітної плати відповідних категорій прокурорсько-слідчих працівників. Перерахунок призначених пенсій провадиться з першого числа місяця, що йде за місяцем, в якому настали обставини, що тягнуть зміну розміру пенсії. Якщо при цьому пенсіонер набув права на підвищення пенсії, різницю в пенсії за минулий час може бути виплачено йому не більш як за 12 місяців. Перерахунок пенсій провадиться з урахуванням фактично отримуваних працівником виплат і умов оплати праці, що існували на день його звільнення з роботи.

За наведених обставин колегія суддів Судової плати в адміністративних справах Верховного Суду України вважає, що положення ст. 87 Закону № 1788-XII не підлягають застосуванню до заявлених позовних вимог Особи 1, адже приписи цієї норми регулюють виплату за минулий час уже нарахованих пенсій, однак не виплачених з вини ПФУ. Натомість застосуванню підлягає ч. 18 ст. 50^1 Закону № 1789-XII, оскільки у справі, що розглядалася, право позивача на перерахунок пенсії відповідач не визнав, що і стало підставою звернення до суду.

Особа 1 право на підвищення пенсії набула з 1 липня 2012 р., як це визначено у постанові Кабінету Міністрів України від 30 травня 2012 р. № 505 «Про упорядкування структури та умов оплати праці працівників органів прокуратури», а звернувся до управління ПФУ із заявою про перерахунок пенсії 18 листопада 2014 р., а отже, у зв'язку з обмеженням терміну виплати нормами спеціального закону виплата має бути здійснена за 12 місяців до дня звернення Особи 1 до органу ПФУ за перерахунком пенсії, а саме з 18 листопада 2013 р. *(постанова Верховного Суду України від 1 березня 2016 р. у справі № 21-3397а15)*.

3. Висновок Верховного Суду України про правильне застосування положень ст. 50[1] Закону № 1789-XII та ст. 43 Закону Української РСР від 23 травня 1991 р. № 1060-XII «Про освіту» (далі – Закон № 1060-XII) щодо стажу роботи, який дає право на пенсійне забезпечення за вислугу років.

За ч. 1 ст. 46 Закону № 1789-XII прокурорами і слідчими можуть призначатися громадяни України, які мають вищу юридичну освіту, необхідні ділові і моральні якості.

Згідно із ч. 1 ст. 50[1] Закону № 1789-XII (у редакції, чинній на час виникнення спірних правовідносин) прокурори і слідчі зі стажем роботи не менше 20 років, у тому числі зі стажем роботи на посадах прокурорів і слідчих прокуратури не менше 10 років, мають право на пенсійне забезпечення за вислугу років незалежно від віку.

За ч. 5 цієї статті в редакції Закону України від 12 липня 2001 р. № 2663-III «Про внесення змін до Закону України «Про прокуратуру» (далі – Закон № 2663-III) до 20-річного стажу роботи, що дає право на пенсію за вислугу років, зараховується час роботи на прокурорських посадах, перелічених у ст. 56 цього Закону, в тому числі у військовій прокуратурі, стажистами в органах прокуратури, слідчими, суддями, на посадах начальницького складу органів внутрішніх справ, офіцерських посадах Служби безпеки України, посадах державних службовців, які займають особи з вищою юридичною освітою, в науково-навчальних закладах Генеральної прокуратури України працівникам, яким присвоєно класні чини, на виборних посадах у державних органах, на посадах в інших організаціях, якщо працівники, що мають класні чини, були направлені туди, а потім повернулися в прокуратуру, строкова військова служба, половина строку навчання у вищих юридичних навчальних закладах <…>.

За нормативного та цільового підходу до розуміння зазначених норм право на пенсійне забезпечення за вислугу років мають громадяни України, які разом з іншими підставами здобули і мають вищу юридичну освіту, пропрацювали на посадах прокурорів і слідчих встановлений для цього законом час або виконували роботу, співмірну з роботою на прокурорських посадах, чи займалися діяльністю, необхідною для того, щоб обійняти посаду прокурора чи слідчого, зокрема, навчалися у вищому юридичному навчальному закладі та здобули освіту, що за рівнем відповідає вищій юридичній освіті.

Поняття про те, що таке освіта, які її стандарти, структура, система, форми та рівні, які навчальні заклади за якими ознаками відносяться до вищих освітніх закладів дається в актах законодавства, що регулюють відносини у галузі навчання, виховання, професійної, наукової, загальнокультурної підготовки громадян України.

Зокрема, станом на 1 вересня 1989 р., тобто на початок навчання Гангур Л.М. в технікумі й до червня 1991 р., за чинним на той час Законом Української РСР від 28 червня 1974 р. № 2778-VIII «Про народну освіту» (далі — Закон № 2778-VIII) технікуми відносилися до середніх спеціальних навчальних закладів (ст. 49 цього Закону), а отримана в них освіта — до середньої спеціальної (ст. 51). Відповідно до ст. 54 цього Закону особам, які закінчили середні спеціальні навчальні заклади, присвоювалася кваліфікація відповідно до здобутої спеціальності.

Згідно з Постановою Верховної Ради Української РСР від 4 червня 1991 р. № 1144-XII «Про порядок введення в дію Закону Української РСР «Про освіту» з 26 червня 1991 р. Закон № 2778-VIII втратив чинність.

За ст. 34 Закону № 1060-XII (у редакції на день набрання чинності) до вищих навчальних закладів відносилися технікум (училище), коледж, інститут, консерваторія, академія, університет та ін. За ст. 36 цього Закону випускникам вищих навчальних закладів присвоювалася кваліфікація спеціаліста з вищою освітою певного професійного спрямування або спеціальності, яка відповідно до обсягу державної освіти визначалася такими рівнями: молодший спеціаліст — забезпечували технікуми, училища, інші навчальні заклади еквівалентного рівня <...>.

У ч. 1 ст. 42 Закону № 1060-XII (у редакції, чинній на час доповнення Закону № 1789-XII ст. 50[1] зі змінами, внесеними у цю статтю Законом № 2663-III) встановлено, що вища освіта забезпечує фундаментальну наукову, професійну та практичну підготовку, здобуття громадянами освітньо-кваліфікаційних рівнів відповідно до їх покликань, інтересів і здібностей <...>.

Згідно із частинами 1—3 ст. 43 цього Закону вищими закладами освіти є: технікум (училище), коледж, інститут, консерваторія, академія, університет та інші. Відповідно до статусу вищих закладів освіти встановлено чотири рівні акредитації: перший рівень — технікум, училище, інші прирівняні до них вищі заклади освіти; другий рівень — коледж, інші прирівняні до нього вищі заклади освіти; третій і четвертий рівні (залежно від наслідків акредитації) — інститут, консерваторія, академія, університет. Вищі заклади освіти здійснюють підготовку фахівців за такими освітньо-кваліфікаційними

рівнями: молодший спеціаліст — забезпечують технікуми, училища, інші вищі заклади освіти першого рівня акредитації; бакалавр — забезпечують коледжі, інші вищі заклади освіти другого рівня акредитації; спеціаліст, магістр — забезпечують вищі заклади освіти третього і четвертого рівнів акредитації.

За ст. 6 Закону України від 17 січня 2002 р. № 2984-III «Про вищу освіту» до структури вищої освіти входять освітні й освітньо-кваліфікаційні рівні. До освітніх рівнів віднесено неповну вищу освіту, базову вищу освіту та повну вищу освіту, до освітньо-кваліфікаційних рівнів — молодший спеціаліст, бакалавр та спеціаліст, магістр.

Аналіз наведених норм права з урахуванням ретроспективного правового регулювання відносин в галузі освіти та системного і логічного з'ясування змісту цих норм дає підстави вважати, що навчання в такому закладі освіти, як технікум, який у певному часовому вимірі відносився до середніх спеціальних закладів, а здобута в ньому освіта відповідала освітньому рівню цього закладу, а потім на підставі закону став відноситися до вищих закладів освіти, не зазнаючи при цьому змін щодо змісту, обсягу і рівня освіти та фаховості підготовки громадян, які в ньому навчалися, не можна прирівнювати до навчання у вищому навчальному закладі, а здобуті в ньому знання і спеціальність вважати такими, що відповідають вищій освіті.

Ужитий в ч. 5 ст. 50[1] Закону № 1789-XII вираз «навчання у вищих юридичних навчальних закладах» слід розуміти як цілеспрямовану пізнавальну діяльність людини з отримання знань, умінь та навичок у таких закладах вищої освіти, які спроможні їх надати. За змістом, обсягом та рівнем набуті знання та фахова підготовка мають відповідати поняттю «вища освіта», зокрема й поняттю «вища юридична освіта», за якої громадянин може обійняти посаду прокурора і слідчого або посаду державного службовця, для зайняття якої вимагається така освіта. При цьому має враховуватися тільки час навчання, затрачений на здобуття вищої юридичної освіти, за наявності якої громадянин може (міг) обійняти прокурорську посаду чи посаду слідчого прокуратури.

Як установили суди, Особа 2 навчалася в технікумі у період з 1 вересня 1989 р. по 26 червня 1992 р.; у період з 10 квітня 1992 р. по 5 серпня 1993 р. працювала у відділі соцзабезпечення. Навчання в Академії проходила з 1 вересня 1993 р. по 12 січня 1997 р.

Отже, виходячи зі змісту фактичних обставин справи та зумовленого ними оспореного правозастосування, колегія суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України дійшла такого правового висновку.

У розумінні ч. 5 ст. 50[1] Закону № 1789-XII до стажу роботи, що дає право на пенсійне забезпечення за вислугу років, належить зараховувати половину строку навчання в тих вищих юридичних навчальних закладах, які за змістом, обсягом та рівнем знань забезпечують надання вищої освіти. Навчання в юридичному технікумі не відноситься до такого процесу отримання знань, оскільки цей заклад не забезпечує надання знань та фахової підготовки, що відповідає рівню вищої юридичної освіти *(постанова Верховного Суду України від 16 березня 2016 р. у справі № 21-5449а15)*.

4. Висновок Верховного Суду України про правильне застосування положень ч. 3 ст. 63 Закону № 2262-XII щодо виникнення права на перерахунок пенсії у військових суддів.

Специфіка правового статусу суддів військових судів полягає в тому, що цей правовий статус одночасно включає і статус військовослужбовця, і судді.

У пенсійному законодавстві загальновизнаним є принцип, відповідно до якого особа, яка має різні види пенсійного забезпечення, може обрати на власний розсуд один із них.

Так, відповідно до ст. 7 Закону № 2262-XII військовослужбовцям, особам, які мають право на пенсію за цим Законом, та членам їх сімей, які одночасно мають право на різні державні пенсії, призначається одна пенсія за їх вибором.

За правилами ч. 4 ст. 43 Закону України від 15 грудня 1992 р. № 2862-XII «Про статус суддів» (чинного на час виходу позивача на пенсію) судді, який пішов у відставку, за наявності відповідного віку і стажу роботи виплачується пенсія на умовах, передбачених ст. 37 Закону № 3723-XII. Судді у відставці, який має стаж роботи на посаді судді не менше 20 років, виплачується за його вибором пенсія або звільнене від сплати податку щомісячне довічне грошове утримання в розмірі 80 відсотків заробітної плати працюючого на відповідній посаді судді. При досягненні таким суддею пенсійного віку за ним зберігається право на одержання щомісячного довічного грошового утримання в зазначеному розмірі або, за його вибором, призначається пенсія на умовах, передбачених ст. 37 Закону № 3723-XII.

Таким чином, обираючи вид пенсійного забезпечення на власний розсуд, особа віддає перевагу тій складовій правового статусу, яку вважає

більш вагомою, а тому в подальшому стосовно цієї особи реалізуються правові наслідки, що виникають у зв'язку зі змінами у законодавстві щодо обраного виду пенсійного забезпечення.

У справі, що розглядалася, суди встановили, що при звільненні з посади судді військового апеляційного суду Львівського гарнізону, починаючи з 1 вересня 2004 р., позивач отримує пенсію за вислугу років відповідно до Закону № 2262-XII.

Порядок перерахунку пенсій військовослужбовцям визначено розд. VIII Закону № 2262-XII.

Відповідно до ч. 3 ст. 63 Закону № 2262-XII усі призначені за цим Законом пенсії підлягають перерахунку у зв'язку зі зміною розміру хоча б одного з видів грошового забезпечення відповідних категорій військовослужбовців, осіб, які мають право на пенсію за цим Законом, або у зв'язку із введенням для зазначених категорій осіб нових щомісячних додаткових видів грошового забезпечення (надбавок, доплат, підвищень) та премій у розмірах, встановлених законодавством. Перерахунок пенсій здійснюється на момент виникнення права на перерахунок пенсій і провадиться у строки, встановлені ч. 2 ст. 51 цього Закону.

На виконання статей 43, 63 Закону № 2262-XII Кабінет Міністрів України затвердив Порядок перерахунку пенсій військовослужбовцям.

Згідно з пунктами 1, 2, 3 цього Порядку перерахунок раніше призначених відповідно до Закону № 2262-XII пенсій проводиться у разі прийняття рішення Кабінетом Міністрів України про зміну розміру хоча б одного з видів грошового забезпечення для відповідних категорій військовослужбовців, осіб, які мають право на пенсію за цим Законом, або у зв'язку із введенням для них нових щомісячних додаткових видів грошового забезпечення (надбавок, доплат, підвищень) та премій у розмірах, установлених законодавством.

Таким чином, право на перерахунок пенсії виникає у військових суддів, які обрали пенсійне забезпечення за Законом № 2262-XII, у тому випадку, коли за рішенням суб'єкта владних повноважень, наділеного правом встановлювати чи змінювати види грошового забезпечення військовослужбовців, змінюється розмір хоча б одного з видів грошового забезпечення відповідних категорій військовослужбовців, осіб, які мають право на пенсію за цим Законом, або у зв'язку із введенням для зазначених категорій осіб нових щомісячних додаткових видів грошового забезпечення (надбавок, доплат, підвищень) *(постанова Верховного Суду України від 5 квітня 2016 р. у справі № 21-2277а15)*.

5. Висновок Верховного Суду України про правильне застосування положень ст. 50[1] Закону № 1789-XII щодо обчислення стажу роботи, який дає право на пенсійне забезпечення за вислугу років.

За змістом ч. 1 ст. 50[1] Закону № 1789-XII прокурори і слідчі зі стажем роботи з 1 жовтня 2013 р. по 30 вересня 2014 р., вислуга років яких складає не менше як 21 рік 6 місяців, у тому числі стаж роботи на посадах прокурорів і слідчих прокуратури не менше 11 років 6 місяців, мають право на пенсійне забезпечення за вислугу років незалежно від віку.

Відповідно до статей 1, 2 Закону № 3723-XII (який був чинним на час виникнення спірних правовідносин) державна служба в Україні — це професійна діяльність осіб, які займають посади в державних органах та їх апараті щодо практичного виконання завдань і функцій держави та одержують заробітну плату за рахунок державних коштів. Ці особи є державними службовцями і мають відповідні повноваження. Посада — це визначена структурою і штатним розписом первинна структурна одиниця державного органу та його апарату, на яку покладено встановлене нормативними актами коло службових повноважень. Посадовими особами відповідно до цього Закону вважаються керівники та заступники керівників державних органів та їх апарату, інші державні службовці, на яких законами або іншими нормативними актами покладено здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій.

За п. 2.6 Довідника типових професійно-кваліфікаційних характеристик посад державних службовців, який регламентує кваліфікаційні вимоги щодо певних категорій і посад державних службовців (затверджений наказом Головного управління Державної служби України від 1 вересня 1999 р. № 65) державний службовець повинен мати, як правило, повну вищу освіту [(освітньо-кваліфікаційний рівень — спеціаліст, магістр, за спеціальностями галузі «Державне управління» або іншими, професійно орієнтованими для державної служби, з додатковим підвищенням кваліфікації за професійними програмами вказаної галузі, а на посадах спеціалістів VII категорії державних службовців припустимо використання фахівців з базовим рівнем вищої освіти (бакалавр)].

Згідно із ч. 5 ст. 50[1] Закону № 1789-XII до стажу роботи 21 рік 6 місяців, що дає право на пенсію за вислугу років, зараховується час роботи на прокурорських посадах, перелічених у ст. 56 цього

Закону, в тому числі у військовій прокуратурі, стажистами в органах прокуратури, слідчими, суддями, на посадах начальницького складу органів внутрішніх справ, офіцерських посадах Служби безпеки України, посадах державних службовців, які займають особи з вищою юридичною освітою, в науково-навчальних закладах Генеральної прокуратури України працівникам, яким присвоєно класні чини, на виборних посадах у державних органах, на посадах в інших організаціях, якщо працівники, що мають класні чини, були направлені туди, а потім повернулися в прокуратуру, строкова військова служба, половина строку навчання у вищих юридичних навчальних закладах, частково оплачувана відпустка жінкам по догляду за дитиною до досягнення нею трьох років.

Ужитий в цій частині вираз «навчання у вищих юридичних навчальних закладах» слід розуміти як цілеспрямовану пізнавальну діяльність людини з отримання знань, умінь та навичок у таких закладах вищої освіти, які спроможні їх надати. За змістом, обсягом та рівнем набуті знання та фахова підготовка мають відповідати поняттю «вища освіта», зокрема й поняттю «вища юридична освіта», за якої громадянин може обійняти посаду прокурора і слідчого або посаду державного службовця, для зайняття якої вимагається така освіта.

Із встановлених судом обставин справи вбачається, що Особа 1 з 22 травня 1989 р. по 30 серпня 2002 р. працювала на посадах державних службовців та виконувала завдання та функції держави, які передбачали зазначені посади. До 2 лютого 2001 р., тобто на дату закінчення навчання у вищому юридичному навчальному закладі, вищої освіти не мала.

Отже, виходячи зі змісту фактичних обставин справи та зумовленого ними оспореного правозастосування колегія суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України дійшла такого правового висновку.

У розумінні ч. 5 ст. 50[1] Закону № 1789-XII до стажу роботи, що дає право на пенсійне забезпечення за вислугу років, належить зараховувати час роботи на посадах державних службовців, які займають особи з вищою юридичною освітою. Час роботи на цих посадах осіб, які на той час не мали вищої юридичної освіти, не повинен зараховуватися до стажу, що дає право на пенсію за вислугу років *(постанови Верховного Суду України від 17 травня 2016 р. у справі № 21-727а16, від 25 травня 2016 р. у справі № 21-482а16)*.

6. Висновок Верховного Суду України про правильне застосування положень Переліку закладів і установ освіти, охорони здоров'я та соціального захисту і посад, робота на яких дає право на пенсію за вислугу років (затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 4 листопада 1993 р. № 909; далі — Перелік закладів і установ) щодо окремих особливостей призначення пенсії за вислугу років.

Відповідно до п. «е» ст. 55 Закону № 1788-XII (в редакції, чинній на час виникнення спірних правовідносин) право на пенсію за вислугу років мають працівники освіти при наявності спеціального стажу роботи від 25 до 30 років за переліком, що затверджується у порядку, який визначається Кабінетом Міністрів України, незалежно від віку.

Згідно зі ст. 21 Закону України від 22 червня 2000 р. № 1841-III «Про позашкільну освіту» (далі — Закон № 1841-III) педагогічні працівники позашкільних навчальних закладів мають право на пенсію за вислугою років за наявності педагогічного стажу роботи не менше ніж 25 років. Перелік посад педагогічних працівників системи позашкільної освіти встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Так, Переліком закладів і установ встановлені заклади освіти і посади робота на яких дає право на пенсію за вислугою років.

На думку колегії суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України, необхідними умовами для призначення пенсії за вислугу років відповідно до п. «е» ст. 55 Закону № 1788-XII є наявність спеціального стажу роботи та посади, що дає право на призначення пенсії згідно з переліком, що затверджується у порядку, який визначається Кабінетом Міністрів України.

У справі, яка розглядалася, суди встановили, що Особа 1 працювала на посаді викладача в музичній школі, що згодом реорганізована у школу мистецтв, яка Переліком закладів і установ не передбачена.

Наявність доручення Кабінету Міністрів України від 6 січня 1996 р. № 397/21 без відповідних змін до Переліку закладів і установ не є достатньою законодавчою підставою для зарахування до спеціального стажу роботи, який дає право на пенсію за вислугу років, періоду роботи позивача на посаді викладача в позашкільних закладах освіти *(постанова Верховного Суду України від 25 травня 2016 р. у справі № 21-5932а16)*.

7. Висновок Верховного Суду України про правильне застосування положень ч. 6 ст. 50[1] Закону № 1789-XII щодо обчислення стажу роботи, який дає право на пенсійне забезпечення за вислугу років.

Відповідно до ч. 1 ст. 50[1] Закону № 1789-XII прокурори і слідчі зі стажем роботи не менше 20 років, у тому числі зі стажем роботи на посадах прокурорів і слідчих прокуратури не менше 10 років, мають право на пенсійне забезпечення за вислугу років незалежно від віку. Пенсія призначається в розмірі 80 відсотків від суми їхньої місячної (чинної) заробітної плати, до якої включаються всі види оплати праці, на які нараховуються страхові внески, одержуваної перед місяцем звернення за призначенням пенсії. За кожен повний рік роботи понад 10 років на цих посадах пенсія збільшується на 2 відсотки, але не більше 90 відсотків від суми місячного (чинного) заробітку.

Згідно із ч. 6 зазначеної статті Закону № 1789-XII до вислуги років, що дає право на пенсію згідно з цією статтею, зараховується час роботи на прокурорських посадах, перелічених у ст. 56 цього Закону, в тому числі у військовій прокуратурі, стажистами в органах прокуратури, слідчими, суддями, на посадах начальницького складу органів внутрішніх справ, офіцерських посадах Служби безпеки України, посадах державних службовців, які займають особи з вищою юридичною освітою, в науково-навчальних закладах Генеральної прокуратури України працівниками, яким присвоєно класні чини, на виборних посадах у державних органах, на посадах в інших організаціях, якщо працівники, що мають класні чини, були направлені туди, а потім повернулися в прокуратуру, строкова військова служба, половина строку навчання у вищих юридичних навчальних закладах, частково оплачувана відпустка жінкам по догляду за дитиною до досягнення нею трьох років.

Відповідно до ч. 1 ст. 24 Закону № 1058-IV страховий стаж — це період (строк), протягом якого особа підлягає загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню та за який щомісяця сплачені страхові внески в сумі не меншій, ніж мінімальний страховий внесок.

Однак ч. 4 цієї ж статті передбачено, що періоди трудової діяльності та інші періоди, що враховувалися до стажу роботи для призначення пенсії до набрання чинності зазначеним Законом, зараховуються до страхового стажу в порядку і на умовах, передбачених законодавством, що діяло раніше, крім випадків, передбачених цим Законом.

У законодавстві, що діяло раніше (до 1 січня 2004 р.), зокрема у Законі № 1788-XII, йдеться про стаж роботи, що дає право на призначення трудових пенсій (загальний трудовий стаж).

Зміст поняття «загальний трудовий стаж» є ширшим, ніж поняття «страховий стаж», оскільки до першого включаються також періоди суспільно корисної діяльності, коли особа не підлягала загальнообов'язковому соціальному страхуванню.

Так, згідно зі ст. 56 Закону № 1788-XII до стажу роботи зараховується робота, виконувана на підставі трудового договору на підприємствах, в установах, організаціях і кооперативах, незалежно від використовуваних форм власності та господарювання, а також на підставі членства в колгоспах та інших кооперативах, незалежно від характеру й тривалості роботи і тривалості перерв.

Крім того, відповідно до ч. 3 цієї ж статті до стажу роботи, що дає право на призначення трудових пенсій, зараховуються також періоди, коли особа не працювала, наприклад, у зв'язку з навчанням у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах, в училищах і на курсах по підготовці кадрів, підвищенню кваліфікації та перекваліфікації, в аспірантурі, докторантурі і клінічній ординатурі; тимчасовою непрацездатністю, що почалася у період роботи; часом догляду непрацюючої матері за малолітніми дітьми, але не довше ніж до досягнення кожною дитиною 3-річного віку тощо.

Спеціальний стаж — це період роботи в певних умовах праці чи на посадах, з якими законодавець пов'язує пільгове (або за особливими правилами) пенсійне забезпечення.

Вислуга років є видом спеціального стажу. Це період виконання особливого роду трудової діяльності або державної служби, коли до особи, яка її здійснює, пред'являють особливі вікові, а також підвищені психічні та фізичні вимоги, при тривалому виконанні якої особа втрачає відповідну професійну працездатність.

Правом вислуги років користуються різні категорії осіб, у тому числі й прокурорсько-слідчі працівники, на підставі Закону № 1789-XII.

Відповідно до ч. 6 ст. 50[1] Закону № 1789-XII до вислуги років, що дає право на пенсію згідно з цією статтею, зараховується, зокрема, час роботи на посадах державних службовців, які займають особи з вищою юридичною освітою *(постанова Верховного Суду України від 18 травня 2016 р. у справі № 21-6601а15)*.

8. Висновок Верховного Суду України про правильне застосування положень ст. 29 Закону № 1788-XII та ст. 28 Закону № 1058-IV щодо особливостей нарахування пенсій.

Як установили суди, Особа 1 перебуває на обліку в управлінні ПФУ та отримує пенсію по інвалідності II групи внаслідок травми і захворювання, пов'язаного з виконанням обов'язків військової служби, відповідно до Закону № 2262-XII.

Розмір пенсії позивача складається з: основного розміру пенсії; додаткової пенсії потерпілому внаслідок Чорнобильської катастрофи III категорії; підвищення особам, прирівняним до інвалідів війни II групи; надбавки, встановленої відповідно до ст. 21 Закону № 2262-XII; державної адресної допомоги; підвищення відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 23 квітня 2012 р. № 327; щомісячної цільової грошової допомоги інвалідам війни.

Згідно зі ст. 28 Закону № 1058-IV мінімальний розмір пенсії за віком встановлюється в розмірі прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, визначеного законом. Мінімальний розмір пенсії за віком застосовується виключно для визначення розмірів пенсій, призначених відповідно до зазначеного Закону.

Згідно з приписами ст. 6 Закону № 1788-XII особам, які мають одночасно право на різні державні пенсії, призначається одна пенсія за їх вибором, за винятком пенсій інвалідам внаслідок поранення, контузії або каліцтва, що їх вони дістали при захисті Батьківщини чи при виконанні інших обов'язків військової служби, або внаслідок захворювання, пов'язаного з перебуванням на фронті чи з виконанням інтернаціонального обов'язку.

Право вільного вибору одного з видів пенсії (за віком, по інвалідності, у зв'язку з втратою годувальника) особи, яка має одночасно право на різні види пенсійних виплат, визначено і в ст. 10 Закону № 1058-IV.

Згідно із ч. 3 ст. 45 Закону № 1058-IV переведення з одного виду пенсії на інший здійснюється з дня подання заяви на підставі документів про страховий стаж, заробітну плату (дохід) та інших документів, що знаходяться на час переведення з одного виду пенсії на інший в пенсійній справі, а також додаткових документів, одержаних органами ПФУ.

Відповідно до ч. 4 ст. 29 Закону № 1788-XII мінімальний розмір пенсії особам, які стали інвалідами внаслідок поранення, контузії чи каліцтва, одержаних при захисті Батьківщини або при виконанні інших обов'язків військової служби, або внаслідок захворювання, пов'язаного з перебуванням на фронті чи виконанням інтернаціонального обв'язку, а також громадянам, яких необґрунтовано було піддано політичним репресіям і в подальшому реабілітовано, інвалідність яких пов'язана з репресіями, встановлюється: інвалідам I та II груп — у розмірі трьох мінімальних пенсій за віком.

За положенням абз. 1 п. 16 Прикінцевих положень Закону № 1058-IV до приведення законодавства України у відповідність із цим Законом закони України та інші нормативні-правові акти застосовуються в частині, що не суперечить цьому Закону.

У ст. 29 Закону № 1788-XII не визначено поняття «мінімальний розмір пенсії за віком», тому слід звертатися до інших статей, але цього ж Закону, в яких буде міститися тлумачення зазначеного вище поняття.

Враховуючи те, що в цій статті не визначено поняття «мінімальний розмір пенсії за віком», то посилатися слід на ст. 19 Закону № 1788-XII, в якій, зокрема, зазначено, що мінімальний розмір пенсії за віком встановлюється у розмірі мінімального споживчого бюджету, який встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Поняття «мінімальний розмір пенсії за віком встановлюється у розмірі мінімального споживчого бюджету», наведене у Законі № 1788-XII, суперечить поняттю «мінімальний розмір пенсії за віком», визначеному Законом № 1058-IV.

Суди встановили, що Особа 1 отримує пенсію на підставі Закону № 2262-XII і не порушувала питання про перехід на інший вид пенсії.

Статтею 2 Закону № 1788-XII передбачено такі види державних пенсій: трудові пенсії; за віком; по інвалідності; в разі втрати годувальника; за вислугу років.

Відповідно до ст. 9 Закону № 1058-IV одним із видів пенсій є пенсія по інвалідності внаслідок загального захворювання (у тому числі каліцтва, не пов'язаного з роботою, інвалідності з дитинства).

Ураховуючи викладене, колегія суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України дійшла висновку, що оскільки Особа 1 не має бажання перейти на інший вид пенсії, а фактично просить змінити порядок нарахування пенсії, то за таких обставин Вищий адміністративний суд України правильно застосував норми матеріального права, у зв'язку з чим підстав для задоволення заяви Особи 1 немає *(постанова Верховного Суду України від 8 червня 2016 р. у справі № 21-785а16)*.

240.100.000 Виплати по державному соціальному страхуванню

240.100.010 Виплати по тимчасовій непрацездатності

1. Висновок Верховного Суду України про правильне застосування положень ст. 35 Закону України від 18 січня 2011 р. № 2240-III «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням» (чинного на час виникнення спірних правовідносин; далі — Закон № 2240-III) щодо порядку оплати тимчасової непрацездатності застрахованої особи, що сталася внаслідок захворювання або травми, не пов'язаної з нещасним випадком на виробництві.

Згідно із ч. 1 ст. 35 Закону № 2240-III допомога по тимчасовій непрацездатності надається застрахованій особі у формі матеріального забезпечення, яке повністю або частково компенсує втрату заробітної плати (доходу) у разі настання одного зі страхових випадків, передбачених цією статтею, зокрема — тимчасової непрацездатності внаслідок захворювання або травми, не пов'язаної з нещасним випадком на виробництві.

Відповідно до вимог ч. 2 цієї статті зазначена допомога виплачується Фондом соціального страхування з тимчасової втрати працездатності (далі — Фонд соціального страхування) застрахованим особам починаючи з шостого дня непрацездатності за весь період до відновлення працездатності або до встановлення медико-соціальною експертною комісією інвалідності (встановлення іншої групи, підтвердження раніше встановленої групи інвалідності), незалежно від звільнення застрахованої особи в період втрати працездатності у порядку та розмірах, встановлених законодавством.

Оплата перших п'яти днів тимчасової непрацездатності внаслідок захворювання або травми, не пов'язаної з нещасним випадком на виробництві, здійснюється за рахунок коштів роботодавця у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Як зазначено у пунктах 2 та 3 Порядку оплати перших п'яти днів тимчасової непрацездатності внаслідок захворювання або травми, не пов'язаної з нещасним випадком на виробництві, за рахунок коштів підприємства, установи, організації (затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 6 травня 2001 р. № 439; чинного на час виникнення спірних правовідносин; далі — Порядок оплати), оплата днів тимчасової непрацездатності застрахованій особі провадиться за основним місцем роботи у формі матеріального забезпечення, яке повністю або частково компенсує втрату заробітної плати за робочі дні (години) згідно з графіком роботи, що припадають на дні тимчасової непрацездатності. Підставою для оплати днів тимчасової непрацездатності є виданий в установленому порядку листок непрацездатності.

Згідно з п. 13 Порядку обчислення середньої заробітної плати (доходу, грошового забезпечення) для розрахунку виплат за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням (затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 26 вересня 2001 р. № 1266; чинного на час виникнення спірних правовідносин; далі — Порядок обчислення) у випадках, не пов'язаних із застосуванням підсумованого обліку робочого часу або обліку робочого часу в годинах та встановленням неповного робочого дня в місяцях розрахункового періоду, за який обчислюється середня заробітна плата, або в періоді, за який виплачується допомога, для розрахунку страхових виплат та оплати перших п'яти днів тимчасової непрацездатності за рахунок коштів роботодавця застосовується середньоденна заробітна плата (дохід) за відпрацьований час або за один календарний день.

Водночас за змістом п. 15 Порядку обчислення середньогодинна заробітна плата для розрахунку застрахованій особі допомоги по тимчасовій непрацездатності за рахунок коштів роботодавця застосовується у разі, коли робочий час підсумовується або його облік ведеться в годинах, а також коли в місяцях розрахункового періоду, за який обчислюється середня заробітна плата, або в періоді, за який виплачується допомога, встановлюється неповний робочий день.

Аналіз наведених норм права дає колегії суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України підстави для такого правового висновку.

У разі настання одного зі страхових випадків, передбачених ч. 1 ст. 35 Закону № 2240-III, зокрема тимчасової непрацездатності внаслідок захворювання або травми, не пов'язаної з нещасним випадком на виробництві, застрахованій особі надається допомога по тимчасовій непрацездатності у формі матеріального забезпечення, яке повністю або частково компенсує втрату заробітної плати (доходу).

Оплата перших п'яти днів такої непрацездатності здійснюється за рахунок коштів роботодавця, а починаючи з шостого дня за весь період до відновлення працездатності відповідна допомога виплачується Фондом соціального страхування.

Якщо на підприємстві не застосовується підсумований облік робочого часу або облік робочого часу в годинах в місяцях розрахункового періоду, за який обчислюється середня заробітна плата, або в періоді, за який виплачується допомога, для розрахунку страхових виплат та оплати перших п'яти днів тимчасової непрацездатності за рахунок коштів роботодавця застосовується середньоденна заробітна плата (дохід) за відпрацьований час або за один календарний день. Тобто, якщо п'ятий день непрацездатності застрахованої особи припадає на нічну зміну, яка розпочинається цього дня, а закінчується наступного, оплата такого дня (зміни) тимчасової непрацездатності здійснюється за рахунок підприємства.

Якщо ж, починаючи із шостого дня непрацездатності, допомога застрахованій особі виплачується Фондом і останній день непрацездатності припадає знову ж таки на нічну зміну, оплата такого дня (зміни) тимчасової непрацездатності здійснюється за рахунок Фонду соціального страхування *(постанова Верховного Суду України від 26 квітня 2016 р. у справі № 21-6574а15)*.

240.110.000 Пільги, компенсації, гарантії окремих категорій громадян

240.110.020 Пільги для ветеранів війни, воїнів-інтернаціоналістів, жертв нацистських переслідувань, сімей загиблих військовослужбовців

1. Висновок Верховного Суду України про правильне застосування положень ст. 10 Закону України від 22 жовтня 1993 р. № 3551-XII «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» (у редакції, чинній на час виникнення спірних правовідносин; далі — Закон № 3551-XII) щодо поширення/непоширення дії положень вказаного Закону на окремих осіб.

Верховний Суд України у постановах від 6 листопада 2013 р. (справа № 21-377а13), 30 вересня 2014 р. (справа № 21-239а14), 20 січня 2015 р. (справа № 21-528а15), вирішуючи питання про усунення розбіжностей у застосуванні судом касаційної інстанції ст. 7 Закону № 3551-XII, вже висловлював правовий висновок про те, що не може вважатися інвалідом війни особа, інвалідність якої не пов'язана з виконанням обов'язків військової служби в контексті ст. 7 Закону № 3551-XII (під час воєнних дій), а одержана внаслідок проходження військової служби.

На думку колегії суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України поширення чинності Закону № 3551-XII на членів сім'ї загиблої особи є похідним від приналежності такої особи до ветеранів війни.

В преамбулі до Закону № 3551-XII зазначено, що цей Закон визначає правовий статус ветеранів війни, забезпечує створення належних умов для їх життєзабезпечення, сприяє формуванню в суспільстві шанобливого ставлення до них.

Ветеранами війни є особи, які брали участь у захисті Батьківщини чи в бойових діях на території інших держав. До ветеранів війни належать: учасники бойових дій, інваліди війни, учасники війни (ст. 4 Закону № 3551-XII).

Частково задовольняючи позовні вимоги, суд першої інстанції, з висновком якого погодились і суди апеляційної та касаційної інстанцій, виходив із того, що Особа 3 була військовослужбовцем, а саме особою офіцерського складу — капітаном внутрішньої служби в органах внутрішніх справ, який загинув під час виконання службових обов'язків.

За таких обставин та з урахуванням правового висновку, викладеного у зазначених постановах Верховного Суду України, оскільки Особа 3 в силу вимог ст. 7 Закону № 3551-XII не належала до категорії ветеранів війни (учасника бойових дій, інваліда війни, учасника війни), то і не має підстав для поширення чинності цього Закону на членів його сім'ї в розумінні ст. 10 *(постанова Верховного Суду України від 20 квітня 2016 р. у справі № 21-6398а15)*.

(Продовження матеріалу буде опубліковане в наступних номерах журналу)

Висновки Верховного Суду України, викладені в постановах, ухвалених за результатами розгляду заяв про перегляд судового рішення з підстав, передбачених пунктами 1, 2 ч. 1 ст. 111[16] ГПК України, за II півріччя 2016 р.

Спори про право власності та інші речові права

1. Положеннями ст. 331 ЦК України не передбачено можливості визнання права власності на недобудоване нерухоме майно у судовому порядку.

Разом із тим слід зазначити, що відповідно до ч. 5 ст. 11 ЦК України цивільні права та обов'язки можуть виникати з рішення суду тільки у випадках, встановлених актами цивільного законодавства. Можливість виникнення права власності за рішенням суду передбачено лише у статтях 335 і 376 ЦК України. У решті випадків право власності набувається з інших не заборонених законом підстав, зокрема із правочинів (ч. 1 ст. 328 ЦК України). У ст. 392 цього Кодексу «Визнання права власності» йдеться не про виникнення, а саме про підтвердження наявного у позивача права власності, набутого раніше на законних підставах, у тому випадку, якщо відповідач не визнає, заперечує або оспорює наявне у позивача право власності, а також у разі втрати позивачем документа, який посвідчує його право власності.

З огляду на умови інвестиційного договору та положення законодавства, яким урегульовано питання набуття права власності на об'єкти незавершеного будівництва, у позивача не виникло права власності на спірний об'єкт нерухомості, а отже не відбулося і порушення зазначеного права. Таким чином, суд першої інстанції при задоволенні позову, а також суди апеляційної і касаційної інстанцій, залишаючи це рішення без змін за наслідками перегляду судового рішення за нововиявленими обставинами, дійшли помилкового висновку про наявність порушеного права позивача та про необхідність його захисту шляхом застосування правового механізму, передбаченого ст. 392 ЦК України *(постанова Верховного Суду України від 6 липня 2016 р. у справі № 3-576гс16).*

2. Відповідно до ч. 2 ст. 19 Конституції України органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Згідно з приписами ч. 5 ст. 16 Закону України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР «Про місцеве самоврядування в Україні» від імені та в інтересах територіальних громад права суб'єкта комунальної власності здійснюють відповідні ради.

Частиною 5 ст. 60 цього Закону визначено, що органи місцевого самоврядування від імені та в інтересах територіальних громад відповідно до закону здійснюють правомочності щодо володіння, користування та розпорядження об'єктами права комунальної власності.

Статтею 172 ЦК України передбачено, що територіальні громади набувають і здійснюють цивільні права та обов'язки через органи місцевого самоврядування у межах їхньої компетенції, встановленої законом.

Таким чином, територіальна громада як власник об'єктів права комунальної власності делегує відповідній раді повноваження щодо здійснення права власності від її (громади) імені, в її інтересах, виключно у спосіб та у межах повноважень, передбачених законом.

Аналіз наведених норм матеріального права дає підстави для висновку, що воля територіальної громади як власника може виражатися лише в таких діях органу місцевого самоврядування, які відповідають вимогам законодавства та інтересам територіальної громади *(постанови Верховного Суду України від 5 жовтня 2016 р. у справі № 3-604гс16; від 23 листопада 2016 р. у справі № 3-1058гс16).*

Спори щодо забезпечення виконання зобов'язань

Спори, що виникають із договорів застави

З'ясувавши, що на день введення тимчасової адміністрації, тобто на час виникнення спірних правовідносин, у відповідачів (боржників за спірним кредитним договором) заборгованості перед банком не було, суд дійшов передчасного висновку про фактичне припинення зобов'язань за кредитним договором у зв'язку з реалізацією права застави шляхом задоволення вимог позивача за кредитним договором за рахунок майнових прав на грошові кошти за договорами банківського вкладу *(постанова Верховного Суду України від 14 грудня 2016 р. у справі № 3-1286гс16).*

Спори, що виникають із договорів іпотеки

Відповідно до статей 526, 599 ЦК України зобов'язання припиняється виконанням, проведеним належним чином. Будь-які забезпечувальні зобов'язання, які випливають з основного зобов'язання, не повинні припиняти свою дію у разі, якщо основне зобов'язання залишилося невиконаним.

За змістом ст. 11 Закону України від 5 червня 2003 р. № 898-IV «Про іпотеку» (далі — Закон № 898-IV) іпотекодавець (майновий поручитель) несе відповідальність перед іпотекодержателем за невиконання боржником основного зобов'язання в межах вартості предмета іпотеки.

Укладаючи договір застави (іпотеки), заставодавець (іпотекодавець) бере на себе всі ризики, пов'язані з невиконанням зобов'язання боржником (у межах вартості предмета застави (іпотеки), у тому числі й ті, що виникають унаслідок банкрутства боржника з його подальшим виключенням із ЄДРПОУ. Оскільки покладення цих ризиків на особу, яка видала забезпечення, відбулося за договором, укладеним заставодавцем (іпотекодавцем) саме з кредитором, то всі узяті ризики слід покладати на особу, яка видала забезпечення, і після припинення існування боржника. Отже, ліквідація боржника не повинна припиняти обов'язку заставодавця (іпотекодавця) із несення цих ризиків. Інше може бути передбачено договором між кредитором та особою, яка видала забезпечення, тобто звільнення останньої від таких ризиків має бути предметом спеціальної домовленості між нею і кредитором.

Отже, сам факт ліквідації боржника за кредитним договором із внесенням запису до відповідного реєстру про припинення юридичної особи за наявності заборгованості боржника за цим договором, яка не була погашена у процедурі ліквідації, не є підставою для припинення договору іпотеки, укладеного для забезпечення виконання кредитного договору боржником.

Саме по собі постановлення господарським судом ухвали про ліквідацію юридичної особи — боржника за основним зобов'язанням і виключення цієї юридичної особи із ЄДРПОУ не призводить до припинення зобов'язання іпотекодавця з виконання забезпеченого іпотекою зобов'язання, якщо до цього іпотекодержатель реалізував своє право на звернення стягнення на іпотечне майно, передбачене частинами 1, 2 ст. 590 ЦК України, ст. 33 Закону № 898-IV, а боржник належним чином не виконав узятих на себе зобов'язань з погашення боргу *(постанови Верховного Суду України від 6 липня 2016 р. у справах № 3-578гс16; № 3-584гс16).*

Спори, що виникають із договорів поруки

Відповідно до ч. 1 ст. 553 ЦК України за договором поруки поручитель поручається перед кредитором боржника за виконання ним свого обов'язку. Поручитель відповідає перед кредитором за порушення зобов'язання боржником.

Зі змісту наведеної норми випливає, що порука є угодою щодо прийняття перед третьою особою на себе обов'язку поручитися перед кредитором за виконання боржником свого зобов'язання та нести відповідальність за невиконання або неналежне виконання зобов'язання боржником. Отже, порука є способом забезпечення виконання зобов'язання, а не угодою щодо розпорядження майном, належним поручителю.

Зважаючи на викладене, господарський суд першої інстанції дійшов правильного висновку, що застосовувати до оспорюваного договору поруки положення ст. 70 Закону України від 17 вересня 2008 р. № 514-VI «Про акціонерні товариства» неправомірно, адже договір поруки не є значним правочином, оскільки не спрямований на розпорядження майном, належним поручителю *(постанова Верховного Суду України від 5 жовтня 2016 р. у справі № 3-1031гс16).*

Застосування позовної давності

Норми, встановлені ч. 1 ст. 261 ЦК України щодо початку перебігу позовної давності, поширюються і на звернення прокурора до суду із заявою про захист державних інтересів. Помилковим є висновок суду про початок перебігу позовної давності з дня виявлення прокуратурою під час проведення перевірки факту порушення відповідачем земельного законодавства у разі присутності прокурора на пленарному засіданні міської ради, оскільки така обставина засвідчує обізнаність прокурора про прийняття оскаржуваного рішення міської ради та про початок перебігу позовної давності із цього дня *(постанова Верховного Суду України від 5 жовтня 2016 р. у справі № 3-844гс16).*

Спори про укладення, зміну, розірвання договорів

За змістом ст. 40 Закону України від 17 лютого 2011 р. № 3038-VI «Про регулювання містобудівної діяльності» обов'язок звернутися до органу місцевого самоврядування із заявою про укладення договору пайової участі у розвитку інфраструктури відповідного населеного пункту зако-

ном покладено саме на замовника будівництва. Ухилення замовника будівництва від укладення цього договору є порушенням зобов'язання, яке прямо передбачено чинним законодавством. Строк, визначений законом для укладення договору пайової участі, — 15 днів із дня реєстрації звернення замовника про його укладення, але до прийняття об'єкта будівництва в експлуатацію, — встановлено саме для добровільного виконання стороною цього обов'язку. Невиконання такого зобов'язання не звільняє замовника будівництва від обов'язку укласти договір про пайову участь, у тому числі й після прийняття об'єкта будівництва в експлуатацію *(постанови Верховного Суду України від 16 листопада 2016 р. у справі № 3-1281гс16; від 30 листопада 2016 р. у справі № 3-1323гс16).*

Спори щодо визнання правочинів недійсними

1. Виходячи зі змісту ст. 319 ЦК України, статей 16, 60 Закону України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР «Про місцеве самоврядування в Україні», правомочності щодо володіння, користування та розпорядження об'єктами права комунальної власності, у тому числі й передачі їх у тимчасове користування юридичним та фізичним особам, належать органу місцевого самоврядування, яким є, зокрема, Київська міська рада *(постанова Верховного Суду України від 21 вересня 2016 р. у справі № 3-746гс16).*

2. Чинне законодавство не передбачає визнання недійсним правочину на майбутнє. У майбутньому можуть бути припинені виключно права та обов'язки сторін за тим недійсним правочином, за яким ці права та обов'язки передбачалися на майбутнє. Тобто поняття «визнання недійсним договору» і «визнання недійсним зобов'язання» не тотожні, оскільки в силу прямої вказівки закону договір, визнаний судом недійсним, є недійсним з моменту його вчинення, а визнання недійсним зобов'язання за цим договором стосується наслідків недійсності такого договору. Правові наслідки недійсності правочину та господарського зобов'язання регулюються спеціальними правовими нормами, ст. 216 ЦК України і ст. 208 ГК України відповідно, а тому до таких правовідносин загальні норми про виконання зобов'язання та про відповідальність за його порушення не застосовуються *(постанова Верховного Суду України від 19 жовтня 2016 р. у справі № 3-826гс16).*

3. Правочин, вчинений сторонами у розглянутій справі при укладенні інвестиційного договору, спрямований на приховання іншого правочину — договору найму (оренди) нерухомого комунального майна, який сторони насправді вчинили, тобто спірний договір, є удаваним правочином згідно з ч. 1 ст. 235 ЦК України.

Відповідно до ч. 2 ст. 235 ЦК України якщо буде встановлено, що правочин був вчинений сторонами для приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили, відносини сторін регулюються правилами щодо правочину, який сторони насправді вчинили.

Отже, до спірного правочину слід було застосувати правила, передбачені для договору найму (оренди) комунального майна.

Правомочності щодо володіння, користування та розпорядження об'єктами права комунальної власності, у тому числі й передачі їх у тимчасове користування юридичним і фізичним особам, належать органу місцевого самоврядування.

Оспорюваний договір не відповідав вимогам Закону України від 10 квітня 1992 р. № 2269-XII «Про оренду державного та комунального майна» щодо визначення істотної умови договору оренди — плати за користування комунальним майном, його було укладено неуповноваженими особами. З огляду на зазначені обставини цей договір визнано недійсним згідно з ч. 1 ст. 215 ЦК України.

Фактичне користування майном на підставі договору оренди у разі його недійсності унеможливлює проведення між сторонами двосторонньої реституції, тому суд має визнати такий договір недійсним із моменту укладення, а зобов'язання за цим договором — припиненими на майбутнє *(постанова Верховного Суду України від 21 грудня 2016 р. у справі № 3-912гс16).*

Спори, що виникають унаслідок порушення грошового зобов'язання

Згідно зі ст. 611 ЦК України і ст. 216 ГК України у разі порушення зобов'язань настають правові наслідки, передбачені цими кодексами, іншими законами та договором.

Відповідно до ч. 2 ст. 625 ЦК України боржник, який прострочив виконання грошового зобов'язання, на вимогу кредитора зобов'язаний сплатити суму боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також 3 % річних від простроченої суми, якщо інший розмір процентів не встановлений договором або законом.

Таким чином, суд апеляційної інстанції дійшов законного висновку про відсутність підстав для звільнення відповідача від відповідальності за невиконання зобов'язання за договором і стягнув пеню, передбачену п. 7.3.1 цього договору, 3 % річних та інфляційні нарахування *(постанова Верховного Суду України від 9 листопада 2016 р. у справі № 3-1195гс16).*

Спори щодо припинення господарських зобов'язань

1. Сам факт ліквідації боржника за основним договором із внесенням запису до відповідного реєстру про припинення юридичної особи за наявності заборгованості боржника за цим договором, яка не була погашена у процедурі ліквідації, не є підставою для припинення договору застави, укладеного на забезпечення виконання боржником основного зобов'язання, та звільнення заставодавця від відповідальності перед кредитором *(постанова Верховного Суду України від 12 жовтня 2016 р. у справі № 3-688гс16).*

2. Відповідно до ст. 599 ЦК України зобов'язання припиняється його виконанням, проведеним належним чином. Належним є виконання зобов'язання, яке прийняте кредитором і в результаті якого припиняються права та обов'язки сторін зобов'язання.

За загальним правилом зобов'язання припиняється на підставах, встановлених договором або законом (ст. 598 ЦК України, ст. 202 ГК України). Перелік цих підстав наведено у статтях 599—601, 604—609 ЦК України.

Системний аналіз зазначених норм дає змогу дійти висновку, що закон не передбачає такої підстави для припинення зобов'язання, яке лишилося невиконаним, як закінчення строку дії договору.

Отже, сам факт закінчення строку дії двостороннього правочину, виконання якого здійснено тільки однією стороною, не припиняє зобов'язальних правовідносин сторін цього правочину та не звільняє другу сторону такого правочину від відповідальності за невиконання нею свого обов'язку *(постанова Верховного Суду України від 21 грудня 2016 р. у справі № 3-123гс14).*

Спори, що виникають із договорів перевезення

За змістом статей 908, 920 ЦК України, ст. 307 ГК України відповідальність за втрату, нестачу, псування або пошкодження вантажу регулюється, в тому числі, Статутом залізниць України, норми якого є спеціальними у сфері залізничних перевезень і не суперечать положенням ЦК України і ГК України *(постанова Верховного Суду України від 16 листопада 2016 р. у справі № 3-1106гс16).*

Спори, що виникають із договорів найму (оренди), лізингу

Аналіз актів органу місцевого самоврядування та умов договору дає підстави для висновку, що ухвалою, прийнятою міською радою до укладення договору, на яку в ньому наведено посилання, фактично надано дозвіл орендарям, зокрема відповідачеві у розглянутій справі, на розміщення об'єктів соціально-культурного, торговельного та іншого призначення на умовах оренди окремих конструктивних елементів благоустрою комунальної власності шляхом внесення відповідного об'єкта до Перспективної схеми розміщення малих архітектурних форм як частини Програми комплексного благоустрою території міста.

Таким чином, після укладення договору оренди будь-якого окремого дозволу на розміщення об'єкта не вимагається.

Визнання договору неукладеним може мати місце на стадії укладення договору, а не за наслідками його виконання сторонами.

Ураховуючи наведене, суди апеляційної та касаційної інстанцій дійшли помилкового висновку про те, що договір не є укладеним, а отже немає підстав для стягнення орендної плати.

Оскільки умовами договору не передбачено звільнення від сплати чи відстрочення орендної плати у випадку нерозміщення орендарем на виконання умов договору об'єктів соціально-культурного, торговельного та іншого призначення, суд першої інстанції обґрунтовано задовольнив позов у частині стягнення орендної плати *(постанова Верховного Суду України від 6 липня 2016 р. у справі № 3-436гс16).*

Спори, що виникають із договорів про надання послуг

Пункт 5.29 Правил користування системами централізованого комунального водопостачання та водовідведення в населених пунктах України, затверджених наказом Міністерства житлово-комунального господарства України від 27 червня 2008 р. № 190, містить вичерпний перелік методів визначення кількості стічних вод, який розширеному тлумаченню не підлягає.

Визначення у договорі про надання послуг з водопостачання та водовідведення об'єму стічних вод в інший спосіб не відповідає вимогам законодавства про питну воду і питне водопостачання *(постанова Верховного Суду України від 13 липня 2016 р. у справі № 3-653гс16).*

Спори, що виникають із договорів страхування

У разі відсутності у винуватця ДТП договору обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів страховик потерпілого, який виплатив страхове відшкодування за договором добровільного страхування, не набуває права звернення до Моторного (транспортного) страхового бюро України, оскільки у п. 36.4 ст. 36 Закону України від 1 липня 2004 р. № 1961-VI «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів» прямо зазначено, що в такій ситуації у Бюро не виникає обов'язку здійснювати відповідне відшкодування (регламентні виплати) страховикам *(постанова Верховного Суду України від 26 жовтня 2016 р. у справі № 3-1115гс16).*

Спори, що виникають із договорів позики, кредиту, банківського вкладу та банківського рахунку

1. Наведена у ст. 606 ЦК України підстава припинення цивільно-правового зобов'язання належить до групи підстав, що не є правочинами і не залежать від волі сторін.

Поєднання (збіг) боржника і кредитора в одній особі має місце у разі, коли до сторони, яка є боржником, переходить відповідно до будь-якої зазначеної у законі підстави зобов'язання іншої особи, за яким ця особа є кредитором щодо боржника, та навпаки.

Поєднання боржника і кредитора в одній особі може відбуватися для юридичних осіб — у разі реорганізації шляхом злиття або приєднання юридичних осіб, пов'язаних між собою взаємним зобов'язанням; для фізичних осіб — у випадку спадкового правонаступництва у разі переходу майна кредитора до боржника і навпаки.

Отже, при такому поєднанні боржника і кредитора (двох суб'єктів) один із цих суб'єктів повинен зникнути, у зв'язку із цим і припиняється правовідношення.

З урахуванням викладеного суд має застосовувати положення ст. 606 ЦК України у разі, коли до сторони, яка є боржником, переходить зобов'язання іншої особи відповідно до будь-якої підстави, зазначеної в законі, та якщо при цьому один із суб'єктів правовідношення у зв'язку з обставинами, зазначеними в законі, зникає і з двох самостійних суб'єктів залишається (утворюється) один, в якому поєднуються боржник і кредитор. Саме в такому разі підстава припинення цивільно-правового зобов'язання не залежатиме від волі сторін *(постанова Верховного Суду України від 13 липня 2016 р. у справі № 3-519гс16).*

2. Відповідно до ч. 1 ст. 26 Закону України від 23 лютого 2012 р. № 4452-VI «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» (далі — Закон № 4452-VI) грошові кошти в сумі 200 тис. грн є лише мінімальним граничним розміром відшкодування Фондом гарантування вкладів кожному вкладникові банку, яке гарантовано виплачується Фондом. Водночас вимоги вкладників у частині, що перевищує суму, виплачену Фондом, задовольняються в четверту чергу за рахунок коштів, одержаних у результаті ліквідації та продажу майна банку (п. 4 ч. 1 ст. 52 цього Закону). Отже, сума грошових коштів, яку одержують вкладники банку, не обмежена обсягом гарантованої виплати, що здійснюється Фондом.

Суд касаційної інстанції допустив помилку, застосувавши положення підпункту 9 п. 6 постанови НБУ від 1 грудня 2014 р. № 758 «Про врегулювання ситуації на грошово-кредитному та валютному ринках України», відповідно до якого банки зобов'язано обмежити видачу (отримання) готівкових коштів з поточних та депозитних рахунків клієнтів через каси та банкомати в межах до 15 тис. грн на добу на одного клієнта в еквіваленті за офіційним курсом НБУ.

Наведені вимоги до спірних правовідносин застосовано не було, оскільки у розглянутій справі будь-яких виплат готівкою не відбулося.

Водночас за змістом статей 526 та 1058 ЦК України зобов'язання банку з повернення вкладу за договором депозиту вважається виконаним з моменту повернення вкладу вкладникові готівкою або надання іншої реальної можливості отримати вклад та розпорядитися ним на свій розсуд (наприклад, перерахування на поточний банківський рахунок вкладника в цьому ж банку, з якого вкладник може зняти кошти чи проводити ними розрахунки за допомогою платіжної банківської картки).

Таку правову позицію було висловлено Верховним Судом України у постанові від 25 грудня 2013 р. у справі № 6-140цс13.

Отже, сам факт встановлення обмежень щодо отримання грошових коштів через каси та банкомати банку не свідчить про те, що вкладник банку не міг отримати свій вклад в інший спосіб.

За змістом п. 7 ч. 3 ст. 38 Закону № 4452-VI (у редакції, чинній на час запровадження тимчасової адміністрації банку) нікчемними є правочини неплатоспроможного банку, умови яких передбачають платіж чи передачу іншого майна з метою надання окремим кредиторам переваг (пільг), пря-

мо не встановлених для них законодавством чи внутрішніми документами банку.

У розглянутій справі суд не встановив, у чому саме полягає отримана одним із кредиторів перевага перед іншими кредиторами банку.

Натомість внаслідок виконання цією особою зобов'язань позичальника вона набула права вимоги сплати грошових коштів від боржника, який допустив тривале прострочення виконання зобов'язань перед банком. Без виконання ним зобов'язань позичальника зазначена особа мала б право вимагати виплати їй гарантованої суми у розмірі 200 тис. грн і залишку депозиту в процедурі ліквідації банку *(постанова Верховного Суду України від 23 листопада 2016 р. у справі № 3-869гс16).*

Спори, що виникають із корпоративних правовідносин

1. Не всі порушення законодавства, допущені під час скликання та проведення загальних зборів господарського товариства, є підставою для визнання недійсними прийнятих на них рішень. Вирішуючи питання про недійсність рішень загальних зборів, суд, у тому числі, оцінює, наскільки ці порушення могли вплинути на прийняття загальними зборами відповідного рішення, а також встановлює факт порушення цим рішенням прав і законних інтересів учасника товариства *(постанова Верховного Суду України від 26 жовтня 2016 р. у справі № 3-1179гс16).*

2. Суд апеляційної інстанції дійшов обґрунтованого висновку про те, що акціонер (учасник) товариства не наділений суб'єктивним правом щодо здійснення повноважень власника майна товариства та не вправі звертатися до суду за захистом прав, інтересів інших учасників господарського товариства, а також самого товариства поза відносинами представництва, при цьому позивач як акціонер товариства, який має незначну частку у статутному фонді відповідача, не довів, у чому полягає порушення саме його корпоративних прав внаслідок укладення товариством оспорюваних у справі договорів *(постанова Верховного Суду України від 21 вересня 2016 р. у справі № 3-728гс16).*

Спори, пов'язані з обігом цінних паперів

При вирішенні позову про визнання недійсним оспорюваного правочину підлягають застосуванню загальні приписи статей 3, 15, 16 ЦК України, які передбачають право кожної особи на судовий захист саме порушеного цивільного права. За результатами розгляду такого спору вирішується питання про спростування презумпції правомірності правочину і має бути встановлено не лише наявність підстав недійсності правочину, що передбачені законом, але й визначено, чи було порушено цивільне право особи, за захистом якого позивач звернувся до суду, яке саме право порушено, у чому полягає його порушення, оскільки залежно від цього визначається належний спосіб захисту порушеного права, якщо воно мало місце.

Оцінюючи обставини стосовно доводів позивача щодо порушення його прав як власника цінних паперів емітента, а також кредитора у межах справи про банкрутство емітента цінних паперів, суд апеляційної інстанції дійшов обґрунтованого висновку про те, що порушення прав та охоронюваних законом інтересів позивача (як інвестора, як власника облігацій, як позикодавця), який не є стороною оспорюваних правочинів, відбулося не внаслідок укладення між відповідачами оспорюваних договорів купівлі-продажу, а у зв'язку з невиконанням емітентом власних зобов'язань за цінними паперами, однак зазначені обставини не є підставою для визнання правочинів недійсними.

Інших обставин, які б стали підставою для визнання оспорюваних договорів недійсними, суд при вирішенні цього спору не встановив *(постанова Верховного Суду України від 30 листопада 2016 р. у справі № 3-1125гс16).*

Спори, що виникають із земельних правовідносин

1. Позов, предметом якого є визнання недійсним розпорядження органу місцевого самоврядування, яким вирішено питання про передачу в оренду або у приватну власність земельних ділянок, тобто ненормативний акт, що застосовується одноразово і з прийняттям якого виникають правовідносини, пов'язані з реалізацією певних суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів, не може бути задоволено, оскільки таке розпорядження органу місцевого самоврядування вичерпало свою дію внаслідок виконання, а тому його скасування не породжує наслідків для орендарів або власників земельних ділянок, адже в таких осіб виникло право володіння земельною ділянкою і це право ґрунтується на правовстановлюючих документах *(постанови Верховного Суду України від 6 липня 2016 р. у справі № 3-514гс16; від 19 жовтня 2016 р. у справі № 3-806гс16).*

2. Законодавство розмежовує поняття військового майна і земель оборони та встановлює від-

повідний порядок користування цими об'єктами на підставі спеціальних нормативно-правових актів (зокрема ст. 77 ЗК України, Закон України від 27 листопада 2003 р. № 1345-IV «Про використання земель оборони», Порядок вилучення і передачі військового майна Збройних Сил, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 29 серпня 2002 р. № 1282, Положення про порядок надання в користування земель (земельних ділянок) для потреб Збройних Сил України та основні правила користування наданими землями, затверджене наказом Міністра оборони України від 22 грудня 1997 р. № 483) *(постанова Верховного Суду України від 12 жовтня 2016 р. у справі № 3-527гс16).*

3. У разі прийняття органом місцевого самоврядування (як суб'єктом владних повноважень) ненормативного акта, що застосовується одноразово, який після реалізації вичерпує свою дію фактом його виконання і з прийняттям якого виникають правовідносини, пов'язані із реалізацією певних суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів (зокрема рішення про передачу земельних ділянок у власність), позов, предметом якого є спірне рішення органу місцевого самоврядування, не повинен розглядатися, оскільки обраний прокурором спосіб захисту порушених прав не забезпечує їх реального захисту *(постанова Верховного Суду України від 9 листопада 2016 р. у справі № 3-1086гс16).*

4. Вирішуючи спір щодо стягнення збитків у виді неодержаних доходів (орендної плати за землю), заподіяних міській раді внаслідок користування юридичною особою земельною ділянкою, на якій розташоване належне їй на праві власності нерухоме майно, без укладення договору оренди, необхідно брати до уваги положення статей 156, 157 ЗК України, Порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 19 квітня 1993 р. № 284, і загальні положення ст. 22 та гл. 82 ЦК України.

Разом із тим за наявності передбачених наведеними нормами права підстав для задоволення таких позовних вимог хибним є висновок суду про відмову у позові через посилання позивачем як на підставу позову на норми статей 1212—1214 ЦК України, оскільки підставами заявленого позову є не саме посилання на норми права, а обставини, якими позивач обґрунтовує свої вимоги *(постанови Верховного Суду України від 30 листопада 2016 р. у справі № 3-1271гс16; від 7 грудня 2016 р. у справі № 3-1348гс16).*

Справи про відшкодування шкоди

Вирішуючи спір про стягнення збитків у виді неодержаних доходів (орендної плати за землю), заподіяних позивачеві внаслідок користування земельною ділянкою без укладення договору оренди, необхідно брати до уваги положення статей 156, 157 ЗК України і загальні положення ст. 22 та гл. 82 ЦК України.

За змістом статей 22, 1166 ЦК України відповідальність за завдану шкоду може наставати лише за наявності підстав, до яких законодавець відносить наявність шкоди, протиправну поведінку заподіювача шкоди, причинний зв'язок між шкодою та протиправною поведінкою заподіювача та вину. За відсутності хоча б одного із цих елементів цивільно-правова відповідальність не настає.

Для застосування такого заходу відповідальності, як відшкодування шкоди, слід встановити як наявність у діях винної особи усіх чотирьох елементів складу цивільного правопорушення (протиправної поведінки), так і ступінь вини цієї особи у розумінні ст. 1193 ЦК України *(постанова Верховного Суду України від 9 листопада 2016 р. у справі № 3-1071гс16).*

Справи про банкрутство

1. Базовий розмір грошових вимог, передбачений ч. 3 ст. 10 Закону України від 14 травня 1992 р. № 2343-XII «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом», який дає право ініціювати процедуру банкрутства, повинен становити не менше трьохсот мінімальних розмірів заробітної плати. При цьому наведена вимога застосовується не лише при порушенні справи про банкрутство, а й під час проведення підготовчого засідання *(постанова Верховного Суду України від 19 жовтня 2016 р. у справі № 3-924гс16).*

2. Відповідно до ч. 3 ст. 8 Закону України від 14 травня 1992 р. № 2343-XII (далі — № 2343-XII) «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» у касаційному порядку можуть бути оскаржені постанови апеляційного господарського суду, прийняті за результатами перегляду таких судових рішень: ухвали про порушення справи про банкрутство, ухвали про визнання недійсними правочинів (договорів) боржника, ухвали за результатами розгляду грошових вимог кредиторів, ухвали про звільнення (усунення, припинення повноважень) арбітражного керуючого, ухвали про перехід до наступної судової процедури, ухвали про затвердження плану санації, ухвали про припинення провадження у справі про банкрутство, а також постанови про визнання боржника банкрутом та відкриття ліквідаційної процедури.

Отже, наведений перелік судових рішень, що підлягають оскарженню в касаційному порядку, є вичерпним.

Системний аналіз зазначених норм права дає підстави для висновку, що з моменту порушення стосовно боржника справи про банкрутство він перебуває в особливому правовому режимі, і спеціальні норми Закону № 2343-XII мають пріоритет у застосуванні при розгляді справ про банкрутство щодо інших законодавчих актів України, тому положення ч. 3 ст. 8 цього Закону слід розуміти як такі, що встановлюють деякі особливості та обмеження у реалізації права на касаційне оскарження судових рішень у процедурі банкрутства, які полягають, зокрема, у завершенні розгляду питання про призначення арбітражного керуючого із завершенням відповідного апеляційного провадження.

Ураховуючи викладене, суд касаційної інстанції, переглядаючи постанову суду апеляційної інстанції у частині призначення ліквідатора банкрута, діяв не як суд, встановлений законом, тому постанову Вищого господарського суду України у розглянутій справі було скасовано *(постанова Верховного Суду України від 7 грудня 2016 р. у справі № 3-1018гс16).*

3. Згідно з пунктами 2, 7 ч. 1 ст. 12 ГПК України господарським судам підвідомчі справи про банкрутство; справи, крім іншого, у спорах з майновими вимогами до боржника, стосовно якого порушено справу про банкрутство, у тому числі справи у спорах про визнання недійсними будь-яких правочинів (договорів), укладених боржником.

За змістом ч. 9 ст. 16 ГПК України «Виключна підсудність справ» справи у майнових спорах, передбачених п. 7 ч. 1 ст. 12 цього Кодексу, розглядаються господарським судом, у провадженні якого перебуває справа про банкрутство.

Зазначені норми кореспондуються з положеннями ч. 4 ст. 10 Закону України від 14 травня 1992 р. № 2343-XII «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (далі — Закон № 2343-XII), відповідно до якої суд, у провадженні якого перебуває справа про банкрутство, вирішує усі майнові спори з вимогами до боржника, у тому числі спори про визнання недійсними будь-яких правочинів (договорів), укладених боржником, тощо.

Системний аналіз положень цього Закону дає підстави для висновку, що з моменту порушення стосовно боржника справи про банкрутство він перебуває в особливому правовому режимі, який змінює весь комплекс юридичних правовідносин боржника, і спеціальні норми зазначеного Закону мають пріоритет у застосуванні при розгляді справ про банкрутство щодо інших законодавчих актів України, а тому правочини (договори) або майнові дії боржника, які були вчинені боржником після порушення справи про банкрутство або протягом одного року, що передував порушенню справи про банкрутство, можуть бути відповідно визнані або спростовані господарським судом у межах провадження у справі про банкрутство за заявою арбітражного керуючого або конкурсного кредитора (ч. 1 ст. 20 Закону № 2343-XII).

Отже, за умови порушення провадження у справі про банкрутство боржника особливістю вирішення таких спорів є те, що вони розглядаються та вирішуються господарським судом без порушення нових справ, що узгоджується із загальною спрямованістю цього Закону, який передбачає концентрацію всіх спорів у межах справи про банкрутство задля судового контролю у межах цього провадження за діяльністю боржника, залучення всього майна боржника до ліквідаційної маси та проведення інших заходів, метою яких є повне або часткове задоволення вимог кредиторів *(постанова Верховного Суду України від 16 листопада 2016 р. у справі № 3-1221гс16).*

4. Правова природа процедури реалізації майна на торгах у формі аукціону в межах провадження у справі про банкрутство полягає в продажу майна, тобто у забезпеченні переходу права власності на майно боржника до покупця — переможця торгів (аукціону), невід'ємною і завершальною стадією якої є оформлення результатів такого продажу договором купівлі-продажу, що укладається власником майна чи замовником аукціону з переможцем торгів.

Отже, особливості процесу, передбачені законодавством щодо проведення аукціону, полягають у сукупності дій його учасників, спрямованих на досягнення певного результату, тобто є обставиною, з настанням якої закон пов'язує виникнення, зміну або припинення цивільних правовідносин, а тому є правочином.

Відповідно до ч. 3 ст. 8 Закону України від 14 травня 1992 р. № 2343-XII «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (у редакції Закону України від 22 грудня 2011 р. № 4212-VI) у касаційному порядку можуть бути оскаржені постанови апеляційного господарського суду, прийняті за результатами перегляду таких судових рішень: ухвали про порушення справи про банкрутство, ухвали про визнання недійсними правочинів (договорів) боржника, ухвали за результатами розгляду грошових вимог кредиторів, ухвали про звільнення (усунення, припинення повноважень) арбітражного керуючого, ухвали про перехід до наступної судової процедури, ухвали про затвердження плану санації, ухвали про припинення провадження у справі про банкрутство, а також постанови про визнання боржника банкрутом та відкриття ліквідаційної процедури.

Наведений перелік судових рішень, що підлягають оскарженню в касаційному порядку, є вичерпним.

Разом із тим системний аналіз зазначених норм права та особливості, передбачені законодавством щодо проведення торгів (аукціону), дають підстави для висновку про можливість оскарження у касаційному порядку постанов апеляційного господарського суду, прийнятих за результатами перегляду ухвал суду першої інстанції, якими вирішено заяви про визнання недійсними результатів аукціону з продажу майна боржника *(постанова Верховного Суду України від 14 грудня 2016 р. у справі № 3-1406гс16).*

5. Відповідно до ч. 3 ст. 8 Закону України від 14 травня 1992 р. № 2343-XII «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (у редакції Закону України від 22 грудня 2011 р. № 4212-VI) у касаційному порядку можуть бути оскаржені постанови апеляційного господарського суду, прийняті за результатами перегляду таких судових рішень: ухвали про порушення справи про банкрутство, ухвали про визнання недійсними правочинів (договорів) боржника, ухвали за результатами розгляду грошових вимог кредиторів, ухвали про звільнення (усунення, припинення повноважень) арбітражного керуючого, ухвали про перехід до наступної судової процедури, ухвали про затвердження плану санації, ухвали про припинення провадження у справі про банкрутство, а також постанови про визнання боржника банкрутом та відкриття ліквідаційної процедури.

Отже, наведена норма права передбачає можливість оскарження у касаційному порядку постанов апеляційного господарського суду, прийнятих за результатами перегляду ухвал суду першої інстанції про затвердження звіту ліквідатора, ліквідаційного балансу та припинення провадження у справі *(постанова Верховного Суду України від 14 грудня 2016 р. у справі № 3-1406гс16-1).*

Господарський процес

Всупереч наявності нескасованих судових рішень про припинення провадження у справі та незважаючи на вимоги ч. 1 ст. 50, ч. 1 ст. 53, ч. 1 ст. 110 ГПК України, Вищий господарський суд України безпідставно прийняв касаційну скаргу до провадження, поновив процесуальний строк для її подання та розглянув цю касаційну скаргу.

Постанову суду касаційної інстанції скасовано у зв'язку з недотриманням Вищим господарським судом України принципу правової визначеності та порушенням права товариства на справедливий судовий розгляд, передбаченого п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод *(постанова Верховного Суду України від 13 липня 2016 р. у справі № 3-774гс16).*

Спори, пов'язані з виконанням судових рішень

Відповідно до частин 1, 2 ст. 23 Закону України від 21 квітня 1999 р. № 606-XIV «Про виконавче провадження» строки пред'явлення виконавчого документа до виконання перериваються, зокрема, пред'явленням виконавчого документа до виконання. Після переривання строку пред'явлення виконавчого документа до виконання перебіг строку поновлюється. Час, що минув до переривання строку, до нового строку не зараховується.

Тобто після переривання строку пред'явлення виконавчого документа до виконання у зв'язку з його пред'явленням до виконання перебіг строку починається заново з наступного дня після його повернення (отримання стягувачем постанови про відмову у відкритті виконавчого провадження). Час, що минув до переривання строку, до нового строку не зараховується.

Таким чином, постанова державного виконавця про відмову у відкритті виконавчого провадження у зв'язку з невідповідністю виконавчого документа вимогам закону не позбавляє стягувача права на повторне пред'явлення виконавчого документа до виконання в межах строку, встановленого ст. 22 зазначеного Закону *(постанова Верховного Суду України від 5 жовтня 2016 р. у справі № 3-698гс16).*

Інші справи

Не врахувавши, що ч. 2 ст. 1141 ЦК України передбачено право учасників простого товариства самостійно встановити у договорі умови повернення їх вкладів у разі припинення товариства, а договором визначено певні обставини, з настанням яких у порту виникає відповідний обов'язок виплатити підприємству кошти, передані у спільне володіння та (або) користування, суд касаційної інстанції дійшов помилкового висновку про покладення на порт обов'язку з повернення підприємству всієї суми вкладу, внесеного ним на розрахунковий рахунок спільної діяльності, керуючись виключно загальними наслідками припинення договору простого товариства, визначеними законом *(постанова Верховного Суду України від 6 липня 2016 р. у справі № 3-323гс16).*

Висновки Верховного Суду України, викладені в постановах, прийнятих за результатами розгляду справ із підстав, передбачених пунктами 1, 2, 4 ч. 1 ст. 355 ЦПК України, за II півріччя 2016 р.*

Підрозділ 1.4. Спори щодо визнання правочину недійсним

1.4.1. Відповідно до ст. 235 ЦК України удаваним є правочин, який вчинено сторонами для приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили.

Якщо буде встановлено, що правочин був вчинений сторонами для приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили, відносини сторін регулюються правилами щодо правочину, який сторони насправді вчинили.

За удаваним правочином сторони умисно оформляють один правочин, але між ними насправді встановлюються інші правовідносини. На відміну від фіктивного правочину, за удаваним правочином права та обов'язки сторін виникають, але не ті, що випливають зі змісту правочину.

Установивши під час розгляду справи, що правочин вчинено для приховання іншого правочину, суд на підставі ст. 235 ЦК України має визнати, що сторони вчинили саме цей правочин, та вирішити спір із застосуванням норм, що регулюють цей правочин *(постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 7 вересня 2016 р. у справі № 6-1026цс16).*

1.4.2. Відповідно до ч. 1 ст. 225 ЦК України правочин, який дієздатна фізична особа вчинила у момент, коли вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, може бути визнаний судом недійсним за позовом цієї особи, а в разі її смерті — за позовом інших осіб, чиї цивільні права або інтереси порушені.

Правила цієї статті поширюються на ті випадки, коли фізичну особу не визнано недієздатною, однак у момент вчинення правочину особа перебувала в такому стані, що не могла усвідомлювати значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (тимчасовий психічний розлад, нервове потрясіння тощо).

Для визнання правочину недійсним на підставі ч. 1 ст. 225 ЦК України суду слід встановити неспроможність особи в момент вчинення правочину розуміти значення своїх дій та (або) керувати ними, враховуючи сукупність зібраних доказів у справі *(постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 28 вересня 2016 р. у справі № 6-1531цс16).*

1.4.3. Частиною 1 ст. 777 ЦК України закріплено переважне право наймача, який належно виконує свої обов'язки за договором, на укладення договору на новий строк та передбачено певну процедуру здійснення цього права.

Крім того, ст. 764 цього Кодексу передбачає такий правовий механізм, як поновлення договору найму, який зводиться до автоматичного продовження попередніх договірних відносин на той самий строк без укладення нового договору за умови, по-перше, що наймач продовжує користуватися майном після закінчення строку договору найму, та, по-друге, відсутні заперечення наймодавця протягом одного місяця.

Позивач, як орендар земельної ділянки, переважне право якого на поновлення договору оренди землі на новий строк підтверджене судовим рішенням, має право на оспорювання цього договору.

У справі, яка переглядалася, суд апеляційної інстанції, установивши факт укладення договору оренди земельної ділянки з порушенням вимог ст. 33 Закону України від 6 жовтня 1998 р. № 161-XIV «Про оренду землі» і прав позивача, дійшов правильного висновку про його недійсність на підставі ч. 1 ст. 203, ч. 1 ст. 215 ЦК України *(постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 12 жовтня 2016 р. у справі № 6-1282цс16).*

1.4.5. Відповідно до ст. 202 ЦК України правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків.

Згідно зі ст. 717 цього Кодексу за договором дарування одна сторона (дарувальник) передає або зобов'язується передати в майбутньому другій стороні (обдаровуваному) безоплатно майно (дарунок) у власність.

* Продовження. Початок матеріалу опубліковано в журналі за 2017 р. № 2. — С. 16—28.

За змістом ч. 5 ст. 203 ЦК України правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним.

Відповідно до змісту ст. 234 ЦК України фіктивним є правочин, який вчинено без наміру створення правових наслідків, які обумовлювалися цим правочином. Фіктивний правочин визнається судом недійсним.

Для визнання правочину фіктивним суди повинні встановити наявність умислу в усіх сторін правочину. При цьому необхідно враховувати, що саме по собі невиконання правочину сторонами не означає, що укладено фіктивний правочин. Якщо сторони не вчинили будь-яких дій на виконання такого правочину, суд ухвалює рішення про визнання правочину недійсним без застосування будь-яких наслідків.

У фіктивних правочинах внутрішня воля сторін не відповідає зовнішньому її прояву, тобто обидві сторони, вчиняючи фіктивний правочин, знають заздалегідь, що він не буде виконаний, тобто мають інші цілі, ніж передбачені правочином. Такий правочин завжди укладається умисно.

Отже, основними ознаками фіктивного правочину є: введення в оману (до або в момент укладення угоди) іншого учасника або третьої особи щодо фактичних обставин правочину або дійсних намірів учасників; свідомий намір невиконання зобов'язань договору; приховування справжніх намірів учасників правочину.

Укладення договору, який за своїм змістом суперечить вимогам закону, оскільки не спрямований на реальне настання обумовлених ним правових наслідків, є порушенням частин 1, 5 ст. 203 ЦК України, що за правилами ст. 215 цього Кодексу є підставою для визнання його недійсним відповідно до ст. 234 ЦК України.

У справі, яка переглядалася, суди встановили, що відповідач, відчужуючи належне йому на праві власності нерухоме майно своїй дружині, був обізнаний про судове рішення про стягнення з нього заборгованості на користь позивачки, отже, міг передбачити негативні наслідки для себе у випадку виконання судового рішення шляхом звернення стягнення на це нерухоме майно.

Установивши ці обставини, суди не надали належної оцінки тому, що спірні договори дарування нерухомого майна уклали сторони, які є близькими родичами, та не перевірили, чи передбачали ці сторони реальне настання правових наслідків, обумовлених спірними правочинами; чи направлені дії сторін договорів на фіктивний перехід права власності на нерухоме майно до близького родича з метою приховати це майно від виконання в майбутньому за його рахунок судового рішення про стягнення грошових коштів, зокрема чи продовжував дарувальник фактично володіти та користуватися цим майном *(постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 19 жовтня 2016 р. у справі № 6-1873цс16).*

1.4.6. Відповідно до ч. 1 ст. 575 ЦК України іпотекою є застава нерухомого майна, що залишається у володінні заставодавця або третьої особи.

Згідно зі ст. 5 Закону України від 5 червня 2003 р. № 898-IV «Про іпотеку» (далі — Закон № 898-IV) частина об'єкта нерухомого майна може бути предметом іпотеки лише після її виділення в натурі і реєстрації права власності на неї як на окремий об'єкт нерухомості, якщо інше не встановлено цим Законом.

Згідно з ч. 1 ст. 1047 ЦК України договір позики укладається у письмовій формі, якщо його сума не менш як у десять разів перевищує встановлений законом розмір неоподатковуваного мінімуму доходів громадян, а у випадках, коли позикодавцем є юридична особа, — незалежно від суми.

Виходячи з положень ЦК України та Закону № 898-IV, які регулюють відносини, що виникли у зв'язку з виконанням та забезпеченням зобов'язання, нотаріус обов'язково перевіряє відомості про дійсне існування боргових зобов'язань іпотекодавців перед іпотекодержателем *(постанова судових палат у цивільних та господарських справах Верховного Суду України від 9 листопада 2016 р. у справі № 6-2063цс16).*

1.4.7. Відповідно до ч. 3 ст. 215 ЦК України якщо недійсність правочину прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом, такий правочин може бути визнаний судом недійсним (оспорюваний правочин).

Підставою недійсності правочину, передбаченою ч. 1 ст. 215 ЦК України, є недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які встановлені частинами 1—3, 5, 6 ст. 203 цього Кодексу.

Частинами 1—3 ст. 203 ЦК України визначено, що зміст правочину не може суперечити цьому Кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам; особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг

цивільної дієздатності; волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі.

Згідно з ч. 1 ст. 92 ЦК України юридична особа набуває цивільних прав та обов'язків і здійснює їх через свої органи, які діють відповідно до установчих документів та закону. Порядок створення органів юридичної особи встановлюється установчими документами та законом.

Управління товариством здійснюють його органи, тобто є загальні збори його учасників і виконавчий орган, якщо інше не встановлено законом (ст. 97 ЦК України).

Орган або особа, яка відповідно до установчих документів юридичної особи чи закону виступає від її імені, зобов'язана діяти в інтересах юридичної особи, добросовісно і розумно та не перевищувати своїх повноважень. У відносинах із третіми особами обмеження повноважень щодо представництва юридичної особи не має юридичної сили, крім випадків, коли юридична особа доведе, що третя особа знала чи за всіма обставинами не могла не знати про такі обмеження (ч. 3 ст. 92 ЦК України).

Таким чином, орган або особа, яка виступає від імені юридичної особи, не може перевищувати своїх повноважень, визначених установчими документами або законом.

Обмеження повноважень щодо представництва юридичної особи набуває юридичної сили для третьої особи в тому випадку, якщо ця третя особа при укладенні правочину знала чи за всіма обставинами не могла не знати про такі обмеження *(постанова судових палат у цивільних та господарських справах Верховного Суду України від 9 листопада 2016 р. у справі № 6-2063цс16).*

1.4.8. Юридична особа є учасником цивільних відносин і наділяється цивільною правоздатністю і дієздатністю (статті 2, 80, 91, 92 ЦК України). При цьому особливістю цивільної дієздатності юридичної особи є те, що така особа набуває цивільних прав та обов'язків і здійснює їх через свої органи, які діють відповідно до установчих документів та закону (ч. 1 ст. 92 ЦК України).

Правочини юридична особа також вчиняє через свої органи, що з огляду на приписи ст. 237 ЦК України утворює правовідношення представництва, в якому орган або особа, яка відповідно до установчих документів юридичної особи чи закону виступає від її імені, зобов'язана або має право вчинити правочин від імені цієї юридичної особи, в тому числі вступаючи в правовідносини з третіми особами.

На захист прав третіх осіб, які вступають у правовідносини з юридичними особами, в тому числі укладають із юридичними особами договори різних видів, ч. 3 ст. 92 ЦК України передбачено, що орган або особа, яка відповідно до установчих документів юридичної особи чи закону виступає від її імені, зобов'язана діяти в інтересах юридичної особи, добросовісно і розумно та не перевищувати своїх повноважень. У відносинах із третіми особами обмеження повноважень щодо представництва юридичної особи не має юридичної сили, крім випадків, коли юридична особа доведе, що третя особа знала чи за всіма обставинами не могла не знати про такі обмеження.

Таким чином, ч. 3 ст. 92 ЦК України встановлює виняток із загального правила щодо визначення правових наслідків вчинення правочину представником із перевищенням повноважень (статті 203, 241 ЦК України). Для третьої особи, яка уклала з юридичною особою договір, обмеження повноважень щодо представництва юридичної особи загалом не мають юридичної сили, хоча б відповідні обмеження й існували на момент укладення договору.

Таке обмеження повноважень набуває юридичної сили для третьої особи в тому випадку, якщо саме вона (ця третя особа), вступаючи у відносини з юридичною особою та укладаючи договір, діяла недобросовісно або нерозумно, зокрема, достеменно знала про відсутність у органу юридичної особи чи її представника необхідного обсягу повноважень або повинна була, проявивши принаймні розумну обачність, знати про це. Тягар доказування недобросовісності та нерозумності в поведінці третьої особи несе юридична особа.

Крім того, згідно з ч. 1 ст. 237 ЦК України представництвом є правовідношення, в якому одна сторона (представник) зобов'язана або має право вчинити правочин від імені другої сторони, яку вона представляє.

За правилами статей 237, 244, 246 ЦК України орган юридичної особи або інша особа, уповноважена її установчими документами, може видати довіреність від імені юридичної особи іншому представнику (який не є органом юридичної особи чи особою, яка відповідно до установчих документів юридичної особи чи закону виступає від її імені) та уповноважити представника вчинити правочин від імені юридичної особи, в тому числі вступаючи в правовідносини з третіми особами. Стаття 240 ЦК України допускає можливість передоручення.

Разом з тим згідно з частинами 1, 2 ст. 136 ГК України право господарського відання є речовим правом суб'єкта підприємництва, який володіє, користується і розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом), з обмеженням правомочності розпорядження щодо окремих видів майна за згодою власника у випадках, передбачених цим Кодексом та іншими законами. Власник майна, закріпленого на праві господарського відання за суб'єктом підприємництва, здійснює контроль за використанням та збереженням належного йому майна безпосередньо або через уповноважений ним орган, не втручаючись в оперативно-господарську діяльність підприємства.

Зважаючи на зазначене, мають різну правову природу та не можуть бути ототожнені довіреність, яку видає юридична особа своєму представнику на вчинення правочину з відчуження майна від імені юридичної особи, та згода власника майна на його відчуження, яку власник надає згідно зі ст. 136 ГК України.

Зокрема, в разі відчуження юридичною особою майна, яке закріплене за нею на праві господарського відання, ця юридична особа діє від власного імені, хоча й за обов'язкової наявності попередньої згоди власника майна. У разі видачі юридичною особою представнику довіреності на вчинення відповідного правочину, протягом строку довіреності або до припинення її дії від імені юридичної особи діє цей представник.

Також згідно з ч. 1 ст. 249 ЦК України особа, яка видала довіреність, за винятком безвідкличної довіреності, може в будь-який час скасувати довіреність або передоручення.

При цьому закон зобов'язує особу, яка видала довіреність і згодом скасувала її, негайно повідомити про це представника, а також відомих їй третіх осіб, для представництва перед якими була видана довіреність (ч. 2 ст. 249 ЦК України).

Частиною 3 ст. 249 ЦК України передбачено, що права та обов'язки щодо третіх осіб, що виникли внаслідок вчинення правочину представником до того, як він довідався або міг довідатися про скасування довіреності, зберігають чинність для особи, яка видала довіреність, та її правонаступників. Це правило не застосовується, якщо третя особа знала або могла знати, що дія довіреності припинилася *(постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 30 листопада 2016 р. у справі № 6-2363цс16).*

1.4.9. Відповідно до ст. 243 ЦК УРСР (чинної на час виникнення спірних правовідносин) за договором дарування одна сторона передає другій стороні майно у власність і він вважається укладеним з моменту передачі майна обдарованому.

Оскільки головним елементом правочину є вільне волевиявлення та його відповідність внутрішній волі сторін, які спрямовані на настання певних наслідків, то основним юридичним фактом, що підлягав установленню судами, є дійсна спрямованість волі сторін на укладення договору дарування та з'ясування питання про те, чи не укладена ця угода з метою приховати іншу угоду та яку саме.

Згідно зі ст. 243 ЦК УРСР договір дарування є безоплатним. Встановлення будь-якого взаємного обов'язку обдарованого позбавляє дарування ознаки безоплатності, а отже, перетворює в будь-який інший оплатний договір *(постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 21 грудня 2016 р. у справі № 6-167цс16).*

Підрозділ 1.5. Спори, що виникають із договорів позики, кредитних договорів

1.5.1. Відповідно до ст. 599 ЦК України зобов'язання припиняється виконанням, проведеним належним чином.

Згідно зі ст. 1046 ЦК України за договором позики одна сторона (позикодавець) передає у власність другій стороні (позичальникові) грошові кошти або інші речі, визначені родовими ознаками, а позичальник зобов'язується повернути позикодавцеві таку ж суму грошових коштів (суму позики) або таку ж кількість речей того ж роду та такої ж якості.

Відповідно до ч. 1 ст. 631 ЦК України строком договору є час, протягом якого сторони можуть здійснити свої права і виконати свої обов'язки відповідно до договору. Закінчення строку договору не звільняє сторони від відповідальності за його порушення, яке мало місце під час дії договору.

За змістом статей 525, 526 ЦК України зобов'язання мають виконуватися належним чином згідно з умовами договору та у встановлений строк. Одностороння відмова від виконання зобов'язання не допускається.

Відповідно до частин 1, 3 ст. 1049 ЦК України позичальник зобов'язаний повернути позикодавцеві позику (грошові кошти у такій самій сумі,

що були передані йому позикодавцем) у строк та в порядку, що встановлені договором.

Позика вважається повернутою в момент зарахування грошової суми, що позичалася, на його банківський рахунок або реального повернення коштів позикодавцеві.

Статтею 536 ЦК України встановлено, що за користування чужими грошовими коштами боржник зобов'язаний сплачувати проценти, якщо інше не встановлено договором між фізичними особами. Розмір процентів за користування чужими грошовими коштами встановлюється договором, законом або іншим актом цивільного законодавства.

Відповідно до ч. 1 ст. 1048 ЦК України позикодавець має право на одержання від позичальника процентів від суми позики, якщо інше не встановлено договором або законом. Розмір і порядок одержання процентів встановлюються договором. Якщо договором не встановлений розмір процентів, їх розмір визначається на рівні облікової ставки Національного банку України.

Враховуючи зазначені положення закону та у випадку невстановлення договором розміру процентів після спливу визначеного у договорі строку їх повернення, слід дійти висновку про визначення розміру процентів на рівні облікової ставки Національного банку України.

Окрім того, підлягають застосуванню положення ст. 625 ЦК України із поєднанням зі ст. 1048 ЦК України у разі прострочення виконання боржником грошового зобов'язання *(постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 7 вересня 2016 р. у справі № 6-1412цс16).*

1.5.2. За положеннями ч. 3 ст. 551 ЦК України розмір неустойки може бути зменшений за рішенням суду, якщо він значно перевищує розмір збитків, та за наявності інших обставин, які мають істотне значення.

Неустойкою (штрафом, пенею) є грошова сума або інше майно, які боржник повинен передати кредиторові в разі порушення боржником зобов'язання.

Пенею є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного зобов'язання за кожен день прострочення виконання (частини 1, 3 ст. 549 ЦК України).

Отже, за змістом ч. 3 ст. 551 ЦК України під розміром збитків слід розуміти суму, на яку нараховано неустойку, а не будь-яку іншу суму збитків.

У справі, що переглядається, касаційний суд помилково погодився з висновком апеляційного суду про зменшення пені за несвоєчасну сплату процентів за користування кредитними коштами до розміру суми основного боргу за кредитом, тобто неправильно застосував положення ч. 3 ст. 551 ЦК України *(постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 14 вересня 2016 р. у справі № 6-473цс16).*

1.5.3. Виходячи із системного аналізу статей 525, 526, 599, 611, 1046, 1048, 1050 ЦК України можна зробити висновок про те, що наявність судового рішення про задоволення вимог кредитора про передбачене договором дострокове стягнення тіла кредиту та нарахованих процентів, яке ухвалене до спливу строку договору і не виконане боржником, не позбавляє кредитора права на отримання нарахувань та штрафних санкцій, передбачених умовами договору та цього кодексу.

Отже, усі нарахування за користування коштами та інші виплати, передбачені договором, підлягають стягненню до дати повернення позики, але в межах строку позовної давності *(постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 21 вересня 2016 р. у справі № 6-2631цс15).*

1.5.4. Відповідно до ст. 599 ЦК України зобов'язання припиняється виконанням, проведеним належним чином.

Згідно зі ст. 1046 ЦК України за договором позики одна сторона (позикодавець) передає у власність другій стороні (позичальникові) грошові кошти або інші речі, визначені родовими ознаками, а позичальник зобов'язується повернути позикодавцеві таку ж суму грошових коштів (суму позики) або таку ж кількість речей того ж роду та такої ж якості.

За кредитним договором банк або інша фінансова установа (кредитодавець) зобов'язується надати грошові кошти (кредит) позичальникові у розмірі та на умовах, встановлених договором, а позичальник зобов'язується повернути кредит та сплатити проценти. До відносин за кредитним договором застосовуються положення параграфа 1 цієї глави, якщо інше не встановлено цим параграфом і не випливає із суті кредитного договору (частини 1, 2 ст. 1054 ЦК України).

Відповідно до частин 1, 4 ст. 631 ЦК України строком договору є час, протягом якого сторони можуть здійснити свої права і виконати свої обов'язки відповідно до договору. Закінчення строку договору не звільняє сторони від відповідальності за його порушення, яке мало місце під час дії договору.

За змістом статей 525, 526 ЦК України одностороння відмова від зобов'язання або одностороння зміна його умов не допускається, якщо інше не встановлено договором або законом. Зобов'язання має виконуватися належним чином відповідно до умов договору.

У справі, яка переглядалася, суди встановили, що кредитним договором передбачено сплату процентів позичальником до дня повернення кредиту за фактичну кількість календарних днів користування кредитом та в разі порушення строків погашення кредиту або сплати процентів — комісії за користування кредитними коштами та пені за кожен день прострочення платежу.

За змістом ч. 1 ст. 1048 ЦК України позикодавець має право на одержання від позичальника процентів від суми позики, якщо інше не встановлено договором або законом. Розмір і порядок одержання процентів встановлюються договором. У разі відсутності іншої домовленості сторін проценти виплачуються щомісяця до дня повернення позики.

Відповідно до частин 1, 3 ст. 1049 ЦК України позичальник зобов'язаний повернути позикодавцеві позику (грошові кошти у такій самій сумі або речі, визначені родовими ознаками, у такій самій кількості, такого самого роду та такої самої якості, що були передані йому позикодавцем) у строк та в порядку, що встановлені договором. Позика вважається повернутою в момент передання позикодавцеві речей, визначених родовими ознаками, або зарахування грошової суми, що позичалася, на його банківський рахунок.

За ст. 611 ЦК України в разі порушення зобов'язання настають правові наслідки, встановлені договором або законом, зокрема, сплата неустойки.

Виходячи із системного аналізу статей 525, 526, 599, 611 ЦК України, змісту кредитного договору, можна зробити висновок про те, що наявність судового рішення про задоволення вимог кредитора, яке боржник не виконав, не припиняє правовідносин сторін кредитного договору, не звільняє боржника та поручителя від відповідальності за невиконання грошового зобов'язання й не позбавляє кредитодавця права на отримання штрафних санкцій, передбачених умовами договору та ЦК України.

Оскільки судове рішення від 30 березня 2011 р. про стягнення кредитної заборгованості з боржника останній виконав 17 жовтня 2013 р., то відповідно до вимог зазначених норм матеріального права та пунктів 3.5, 9.1 кредитного договору кредитодавець має право на стягнення процентів за користування кредитними коштами та пені до остаточного виконання вказаного судового рішення.

Отже, суди у справі, яка переглядалася, дійшли помилкового висновку про те, що нарахування процентів за користування кредитом та пені після закінчення строку дії договору та з моменту ухвалення судового рішення до його фактичного виконання законом не передбачено *(постанови Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України: від 21 вересня 2016 р. у справі № 6-1252цс16, від 21 вересня 2016 р. у справі № 6-2739цс15).*

1.5.5. Частиною 1 ст. 1050 ЦК України передбачено, що якщо позичальник своєчасно не повернув суму позики, він зобов'язаний сплатити грошову суму відповідно до ст. 625 цього Кодексу.

Згідно з ч. 2 ст. 625 ЦК України боржник, який прострочив виконання грошового зобов'язання, на вимогу кредитора зобов'язаний сплатити суму боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також 3 % річних від простроченої суми, якщо інший розмір процентів не встановлений договором або законом.

Отже, у разі неповернення позичальником суми позики своєчасно його борг складатиме: суму позики з урахування встановленого індексу інфляції за весь час прострочення грошового зобов'язання; проценти за позикою, якщо інше не встановлено договором або законом, нараховані відповідно до договору позики або облікової ставки НБУ за весь строк користування позиченими коштами; 3 % річних від простроченої суми, якщо інший розмір не встановлено договором або законом.

При цьому індекс інфляції, 3 % річних від простроченої суми (ст. 625 ЦК України) та проценти за позикою (ст. 1048 ЦК України) підлягають сплаті до моменту фактичного повернення боргу.

За змістом ч. 2 ст. 625 ЦК України нарахування 3 % річних входять до складу грошового зобов'язання і є особливою мірою відповідальності боржника (спеціальний вид цивільно-правової відповідальності) за прострочення грошового зобов'язання, оскільки виступають способом захисту майнового права та інтересу, який полягає у відшкодуванні матеріальних втрат (збитків) кредитора та отримання компенсації (плати) від боржника за користування утримуваними

ним грошовими коштами, належними до сплати кредитору.

Проценти, передбачені ст. 625 ЦК України, за своєю природою є відшкодуванням кредитору понесених втрат за несвоєчасне повернення грошових коштів, а отже відрізняються від процентів, які підлягають сплаті за правомірне користування грошовими коштами, що свідчить про відсутність подвійного стягнення при нарахуванні 3 % річних від простроченої суми, включаючи нараховані проценти за користування коштами, встановленими договором.

Враховуючи зазначене, 3 % річних, передбачені ч. 2 ст. 625 ЦК України, підлягають застосуванню до порушеного грошового зобов'язання, складовою якого, зокрема, є також нараховані проценти за користування кредитними коштами, строки сплати яких передбачено договором *(постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 19 жовтня 2016 р. у справі № 6-2129цс16).*

1.5.6. Згідно зі статтями 526, 530, 610, ч. 1 ст. 612 ЦК України зобов'язання повинні виконуватись належним чином у встановлений термін відповідно до умов договору та вимог чинного законодавства. Порушенням зобов'язання є його невиконання або виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання (неналежне виконання).

Якщо в зобов'язанні встановлено строк (термін) його виконання, то воно підлягає виконанню в цей строк (термін).

При цьому в законодавстві визначаються різні поняття: як «строк дії договору», так і «строк (термін) виконання зобов'язання» (статті 530, 631 ЦК України).

Одним із видів порушення зобов'язання є прострочення — невиконання зобов'язання в обумовлений сторонами строк.

При цьому перебіг позовної давності починається від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила (ч. 1 ст. 261 ЦК України).

Відповідно до ч. 5 ст. 261 ЦК України за зобов'язаннями, строк виконання яких не визначений або визначений моментом вимоги, перебіг позовної давності починається від дня, коли у кредитора виникає право пред'явити вимогу про виконання зобов'язання. Якщо боржникові надається пільговий строк для виконання такої вимоги, перебіг позовної давності починається зі спливом цього строку.

Таким чином, якщо сторони кредитних правовідносин врегулювали в договорі питання дострокового повернення коштів, тобто зміни строку виконання основного зобов'язання, та визначили умови такого повернення коштів, усі наступні платежі, передбачені графіком сплати щомісячних платежів, не мають правового значення, і позичальник повинен звернутися до суду з позовом за захистом свого порушеного права протягом трьох років саме від цієї дати *(постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 2 листопада 2016 р. у справі № 6-1174цс16).*

1.5.7. Пред'явлення кредитором вимоги про повне дострокове погашення заборгованості за кредитом змінює строк виконання зобов'язання та зумовлює перебіг позовної давності.

Пред'явивши вимогу про повне дострокове погашення заборгованості за кредитом, сплату відсотків за користування кредитом та пені, кредитор відповідно до ч. 2 ст. 1050 ЦК України змінив строк виконання основного зобов'язання, а тому перебіг позовної давності за вимогами банку про повернення кредиту та платежів за ним почався з наступного дня, зазначеного кредитором у вимозі про дострокове повернення кредиту як кінцевого строку виконання її умов *(постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 9 листопада 2016 р. у справі № 6-2251цс15).*

1.5.8. За змістом ч. 1 ст. 261 ЦК України перебіг позовної давності починається від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила. Тобто позовна давність застосовується лише за наявності порушеного права особи.

Відповідно до ч. 1 ст. 264 ЦК України перебіг позовної давності переривається вчиненням особою дії, що свідчить про визнання нею свого боргу або іншого обов'язку, в силу ч. 3 ст. 264 ЦК України після переривання перебіг позовної давності починається заново.

Правила переривання перебігу позовної давності застосовуються судом незалежно від наявності чи відсутності відповідного клопотання сторін у справі, якщо в останніх є докази, що підтверджують факт такого переривання.

До дій, що свідчать про визнання боргу або іншого обов'язку, можуть, з урахуванням конкретних обставин справи, належати, зокрема, часткова сплата боржником або з його згоди іншою особою основного боргу та/або сум санкцій.

При цьому, якщо виконання зобов'язання передбачалося частинами або у вигляді періодичних платежів і боржник вчинив дії, що свідчать про визнання лише певної частини (чи періодичного платежу), то такі дії не можуть бути підставою для переривання перебігу позовної давності стосовно інших (невизнаних) частин платежу.

Суди повинні дослідити графік погашення кредитної заборгованості та встановити, чи передбачають умови кредитного договору виконання зобов'язання частинами або у вигляді періодичних платежів, і, у випадку вчинення боржником оплати чергового платежу, чи не свідчить така дія про визнання лише певної частини боргу, а отже така не може бути підставою для переривання перебігу позовної давності стосовно інших (невизнаних) частин платежу *(постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 9 листопада 2016 р. у справі № 6-1457цс16; постанова судових палат у цивільних та господарських справах Верховного Суду України від 9 листопада 2016 р. у справі № 6-2170цс16).*

1.5.9. Оскільки строк виконання основного зобов'язання на підставі ч. 2 ст. 1050 ЦК України було змінено, то саме з цього моменту в позивача виникло право на звернення до суду щодо захисту своїх порушених прав, однак банк звернувся до суду із зазначеним позовом з пропуском строку позовної давності.

Після зміни строку виконання зобов'язання до 9 лютого 2009 р. усі наступні платежі, передбачені графіком сплати щомісячних платежів, не мали правового значення, оскільки за вимогою положення договору позичальник був зобов'язаний повернути кредит в повному обсязі до вказаної дати, а всі наступні щомісячні платежі за графіком після вказаної дати не підлягали виконанню *(постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 16 листопада 2016 р. у справі № 6-900цс16).*

1.5.10. Відповідно до ч. 1 ст. 36 Закону України від 23 лютого 2012 р. № 4452-IV «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» (далі — Закон № 4452-IV) з дня призначення уповноваженої особи Фонду гарантування вкладів фізичних осіб (далі — Фонд) призупиняються всі повноваження органів управління банку (загальних зборів, спостережної ради і правління (ради директорів) та органів контролю (ревізійної комісії та внутрішнього аудиту)). Уповноважена особа Фонду від імені Фонду набуває всі повноваження органів управління банку та органів контролю з дня початку тимчасової адміністрації і до її припинення.

Протягом 15 днів, але не пізніше строків, установлених уповноваженою особою Фонду, керівники банку забезпечують передачу уповноваженій особі Фонду печаток і штампів, матеріальних та інших цінностей банку, а також протягом трьох днів — передачу печаток і штампів бухгалтерської та іншої документації банку. У разі ухилення від виконання зазначених обов'язків винні особи несуть відповідальність відповідно до закону.

За ч. 3 цієї статті правочини, вчинені органами управління та керівниками банку після призначення уповноваженої особи Фонду, є нікчемними.

Процедура виведення неплатоспроможних банків з ринку врегульована Законом № 4452-IV, який є спеціальним законом у цих правовідносинах, а також Положенням про виведення неплатоспроможного банку з ринку, затвердженим рішенням виконавчої дирекції Фонду від 5 липня 2012 р. № 2, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 14 вересня 2012 р. за № 1581/21893 (далі — Положення; у редакції, чинній на час укладення договорів відступлення права вимоги між ПАТ «Банк «Київська Русь» і ТОВ «ФК «Фактор Плюс»).

За п. 3.6 глави 3 розд. II Положення з дня призначення уповноваженої особи Фонду на тимчасову адміністрацію: призупиняються всі повноваження органів управління банку (загальних зборів, спостережної ради, правління (ради директорів) та органів контролю (ревізійної комісії та внутрішнього аудиту); виконавчою дирекцією Фонду надається доручення уповноваженому структурному підрозділу Фонду організувати повідомлення банків, Державної служби фінансового моніторингу України, Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку, Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, Міністерство фінансів України, Державну фіскальну службу України, Міністерство внутрішніх справ України, Державну виконавчу службу України, Генеральну прокуратуру України, Службу безпеки України, Пенсійний фонд України, спеціалізовані небанківські іпотечні фінансові установи другого рівня, про здійснення Фондом тимчасової адміністрації неплатоспроможного банку та призначення уповноваженої особи Фонду на тимчасову адміністрацію. Повідомлення направляються Фондом від імені Фонду.

У справі, яка переглядалася, постановою правління НБУ від 19 березня 2015 р. № 190 ПАТ

«Банк «Київська Русь» віднесено до категорії неплатоспроможних.

Виконавча дирекція Фонду рішенням від 19 березня 2015 р. № 61 запровадила тимчасову адміністрацію строком на три місяці з 20 березня по 19 червня 2015 р.; призначила уповноважену особу Фонду на здійснення тимчасової адміністрації у ПАТ «Банк «Київська Русь», яка приступає до виконання обов'язків 20 березня 2015 р. відповідно до Закону № 4452-IV.

Таким чином, під час укладення 20 березня 2015 р. договорів відступлення прав вимоги між ПАТ «Банк «Київська Русь» та ТОВ «ФК «Фактор Плюс», якими було підтверджено перехід від ПАТ «Банк «Київська Русь» до ТОВ «ФК «Фактор Плюс» прав кредитора відносно ПП «Прогресфарм» за кредитними договорами про відкриття відновлювальної кредитної лінії від 14 березня 2013 р. та 26 вересня 2012 р., а також прав кредитора відносно поручителів ПП «Прогресфарм» за договорами іпотеки, застави, поруки, якими забезпечувалось виконання умов кредитних договорів, повноваження органів управління банку (загальних зборів, спостережної ради, правління (ради директорів) та органів контролю (ревізійної комісії та внутрішнього аудиту)) були призупинені відповідно до ч. 1 ст. 36 Закону № 4452-IV, отже, ці договори є нікчемними відповідно до ч. 3 цієї статті.

Зважаючи на зазначене, у справі, яка переглядалася, суди дійшли помилкового висновку про наявність правових підстав для задоволення позову, не застосувавши норми частин 1, 3 ст. 36 Закону № 4452-IV.

З огляду на положення ч. 3 ст. 36 Закону № 4452-IV, за якою правочини, вчинені органами управління та керівниками банку після призначення уповноваженої особи Фонду, є нікчемними, та встановлені обставини щодо прийняття 19 березня 2015 р. виконавчою дирекцією Фонду рішення про запровадження у ПАТ «Банк «Київська Русь» з 20 березня 2015 р. тимчасової адміністрації та призначення уповноваженої особи Фонду, яка з цього дня набула повноваження органів управління та контролю банку, голова правління банку не мав повноважень на підписання 20 березня 2015 р. від імені банку договорів відступлення прав вимоги; ці повноваження були припинені відповідно до положень ч. 1 ст. 36 цього Закону. Таким чином, укладені 20 березня 2015 р. між ПАТ «Банк «Київська Русь» та ТОВ «ФК «Фактор Плюс» договори відступлення прав вимоги є нікчемними в силу закону, а отже такими, що не створюють юридичних наслідків для сторін.

Відповідно до ч. 2 ст. 215 ЦК України недійсним є правочин, якщо його недійсність встановлена законом (нікчемний правочин). У цьому разі визнання такого правочину недійсним судом не вимагається.

За ч. 1 ст. 236 цього Кодексу нікчемний правочин є недійсним з моменту його вчинення.

Оскільки вимоги позивачки випливали з правовідносин, що виникли з нікчемних правочинів — договорів відступлення прав вимоги, укладених 20 березня 2015 р. між ПАТ «Банк «Київська Русь» та ТОВ «ФК «Фактор Плюс», правових підстав для задоволення позовних вимог про стягнення заборгованості за кредитними договорами не було.

Разом з тим висновок судів у справі, яка переглядалася, про стягнення заборгованості за кредитними договорами солідарно з боржника та іпотекодавців за договорами іпотеки був помилковим, оскільки відповідно до ст. 546 ЦК України застава (іпотека) та порука є різними видами забезпечення, тому норми, що регулюють поруку (статті 553—559 цього Кодексу), не застосовуються до правовідносин кредитора з іпотекодавцем, оскільки він відповідає перед іпотекодержателем за виконання боржником основного зобов'язання винятково в межах вартості предмета іпотеки. Тому солідарна відповідальність боржника та іпотекодержателя нормами чинного законодавства не передбачена *(постанова судових палат у цивільних та господарських справах Верховного Суду України від 16 листопада 2016 р. у справі № 6-1474цс16).*

1.5.11. У разі порушення зобов'язання настають правові наслідки, встановлені договором або законом, зокрема: зміна умов зобов'язання; сплата неустойки; відшкодування збитків та моральної шкоди (ст. 611 ЦК України).

Згідно зі статтями 526, 530, 610, ч. 1 ст. 612 ЦК України зобов'язання повинне виконуватись належним чином у встановлений термін відповідно до умов договору та вимог чинного законодавства. Порушенням зобов'язання є його невиконання або виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання (неналежне виконання).

Якщо в зобов'язанні встановлений строк (термін) його виконання, то воно підлягає виконанню в цей строк (термін).

При цьому в законодавстві визначаються різні поняття: як «строк договору», так і «строк (термін) виконання зобов'язання» (статті 530, 631 ЦК України).

Одним із видів порушення зобов'язання є прострочення — невиконання зобов'язання в обумовлений сторонами строк.

При цьому перебіг позовної давності починається від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила (ч. 1 ст. 261 ЦК України).

Відповідно до ч. 5 ст. 261 ЦК України за зобов'язаннями, строк виконання яких не визначений або визначений моментом вимоги, перебіг позовної давності починається від дня, коли у кредитора виникає право пред'явити вимогу про виконання зобов'язання. Якщо боржникові надається пільговий строк для виконання такої вимоги, перебіг позовної давності починається зі спливом цього строку.

У справі, яка переглядалася, суди встановили, що згідно з п. 4.5 кредитного договору у разі невиконання (неналежного виконання) позичальником обов'язків, визначених пунктами 3.3.7, 3.3.8 цього договору, протягом більш ніж 90 календарних днів строк користування кредитом вважається таким, що сплив, та відповідно позичальник зобов'язаний протягом одного робочого дня погасити кредит у повному обсязі, сплатити проценти за фактичний час використання кредиту та нараховані штрафні санкції (штраф, пеню).

Таким чином, сторони кредитних правовідносин врегулювали в договорі питання зміни строку виконання основного зобов'язання, та визначили умови такої зміни.

Останній платіж за кредитним договором позичальник здійснив 15 квітня 2009 р., а тому відповідно до п. 4.5 цього договору строк користування кредитом вважається таким, що сплив, через 90 днів після сплати боржником останнього платежу.

З огляду на зазначене у справі, яка переглядалася, суди дійшли обґрунтованого висновку про те, що оскільки строк виконання основного зобов'язання було змінено, то через 90 днів після сплати боржником останнього платежу в позивача виникло право на звернення до суду щодо захисту своїх порушених прав, однак банк звернувся до суду із зазначеним позовом лише 28 листопада 2014 р., тобто зі спливом позовної давності *(постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 7 грудня 2016 р. у справі № 6-719цс16).*

1.5.12. Відповідно до ст. 629 ЦК України договір є обов'язковим для виконання сторонами.

Згідно з частинами 1, 2 ст. 642 ЦК України відповідь особи, якій адресована пропозиція укласти договір, про її прийняття (акцепт) повинна бути повною і безумовною. Якщо особа, яка одержала пропозицію укласти договір, у межах строку для відповіді вчинила дію відповідно до вказаних у пропозиції умов договору, яка засвідчує її бажання укласти договір, ця дія є прийняттям пропозиції, якщо інше не вказано в пропозиції укласти договір або не встановлено законом.

За змістом ч. 1 ст. 651 ЦК України зміна договору допускається лише за згодою сторін, якщо інше не встановлено договором або законом.

Згідно з ч. 3 ст. 653 ЦК України в разі зміни договору зобов'язання змінюється з моменту досягнення домовленості про зміну договору, якщо інше не встановлено договором чи не обумовлено характером його зміни.

Отже, якщо сторони кредитного договору досягнули домовленості щодо всіх його умов, у тому числі щодо збільшення банком в односторонньому порядку процентної ставки за кредитом з дотриманням певної процедури, то таке збільшення може відбуватись виключно в разі дотримання передбаченої договором процедури.

У справі, яка переглядалася, така процедура передбачена умовами кредитного договору.

За правилами ч. 4 ст. 11 Закону України від 12 травня 1991 р. № 1023-XII «Про захист прав споживачів» (чинної на час укладення кредитного договору від 24 березня 2008 р.) у договорі про надання споживчого кредиту може зазначатися, що відсоткова ставка за кредитом може змінюватися залежно від зміни облікової ставки НБУ або в інших випадках. Про зміну відсоткової ставки за споживчим кредитом споживач повідомляється кредитодавцем письмово протягом семи календарних днів із дати її зміни. Без такого повідомлення будь-яка зміна відсоткової ставки є недійсною.

У разі підвищення банком процентної ставки з'ясуванню підлягають визначена договором процедура підвищення процентної ставки (лише повідомлення позичальника чи підписання додаткової угоди); дії позичальника щодо прийняття пропозиції кредитора тощо.

Відповідно до п. 3 Правил надання послуг поштового зв'язку (далі — Правила), затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 17 серпня 2002 р. № 1155, рекомендоване поштове відправлення — це поштове відправлення (лист, поштова картка, бандероль, секограма, дрібний пакет, мішок «М»), що приймається для пересилання без зазначення суми оголошеної цінності вкладення з видачею відправникові розрахун-

кового документа про прийняття і доставляється (вручається) адресатові (одержувачу) під розписку.

Згідно з п. 114 Правил адресовані фізичним особам рекомендовані поштові відправлення, рекомендовані повідомлення про вручення реєстрованих поштових відправлень (поштових переказів), повідомлення про надходження переказів, що пересилаються телеграфом або електронною поштою, а також усі повторні повідомлення про надходження поштових відправлень (поштових переказів) вручаються особисто адресату (одержувачу), а в разі його відсутності — повнолітнім членам сім'ї за умови пред'явлення ними документа, що посвідчує особу.

З огляду на зазначене боржник вважається належно повідомленим про збільшення розміру процентної ставки за користування кредитом в односторонньому порядку в тому разі, якщо банк не лише відправив на адресу такого боржника лист про зміну умов кредитного договору, а й довів факт його вручення адресатові під розписку.

Проте у справі, яка переглядалася, суди залишили поза увагою ті обставини, що повідомлення банку про збільшення розміру процентної ставки за кредитним договором не було надіслано в передбачений цим договором спосіб (п. 7.2 кредитного договору); позивач не отримував цього повідомлення; збільшення розміру процентної ставки відбулося не у строк та спосіб, передбачені кредитним договором, оскільки відповідний документ про внесення змін до договору (додаткову угоду) боржнику банк не надсилав, отже, сторони його не підписували, як це передбачено умовами пунктів 2.7.1, 7.1 кредитного договору.

Крім того, у справі, яка переглядалася, рішення банку, на підставі якого збільшено розмір процентної ставки та на яке здійснюють посилання суди, передбачає збільшення в односторонньому порядку процентної ставки до рівня 20 % річних за кредитними договорами на купівлю автотранспорту.

Однак суди в цій справі не надали оцінки зазначеному факту, не звернули увагу на те, що за спірним кредитним договором кредит надано позивачу на здійснення розрахунків за договором про участь у фонді фінансування будівництва (п. 1.2 кредитного договору) *(постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 14 грудня 2016 р. у справі № 6-2315цс16).*

1.5.13. Відповідно до ч. 1 ст. 533 ЦК України грошове зобов'язання має бути виконане у гривнях.

Отже, гривня як національна валюта є єдиним законним платіжним засобом на території України.

Разом з тим ч. 2 ст. 533 ЦК України допускає, що сторони можуть визначити в грошовому зобов'язанні грошовий еквівалент в іноземній валюті.

У такому разі сума, що підлягає сплаті за зобов'язанням, визначається в гривнях за офіційним курсом Національного банку України, встановленим для відповідної валюти на день платежу, якщо інший порядок її визначення не встановлений договором або законом чи іншим нормативно-правовим актом *(постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 21 грудня 2016 р. у справі № 6-1672цс16).*

Підрозділ 1.6. Спори, що виникають із договорів банківського вкладу та банківського рахунка

1.6.1. Аналіз ст. 1059 ЦК України, п. 1.4 Положення про порядок здійснення банками України вкладних (депозитних) операцій з юридичними і фізичними особами, затвердженого постановою Правління Національного банку України від 3 грудня 2003 р. № 516, пунктами 1.8, 1.9, 1.10, 10.1 Інструкції про порядок відкриття, використання і закриття рахунків у національній та іноземних валютах, затвердженої постановою Правління Національного банку України від 12 листопада 2003 р. № 492, п. 2.9 гл. 2 розд. IV Інструкції про ведення касових операцій банками в Україні, затвердженої постановою Правління Національного банку України від 1 червня 2011 р. № 174 дозволяє дійти такого висновку.

Письмова форма договору банківського вкладу вважається дотриманою, якщо внесення грошової суми на вкладний (депозитний) рахунок вкладника підтверджено договором банківського вкладу з видачею ощадної книжки або іншого документа, що відповідає вимогам, установленим законом, іншими нормативно-правовими актами у сфері банківської діяльності (банківськими правилами) і звичаями ділового обороту. Зокрема, такий документ повинен містити: найменування банку, який здійснив касову операцію, дату здійснення касової опе-

рації (у разі її здійснення в післяопераційний час — час виконання операції), а також підпис працівника банку, який прийняв готівку, та відбиток печатки (штампа) або електронний підпис працівника банку, засвідчений електронним підписом САБ.

Вирішуючи питання щодо стягнення грошових коштів за договорами банківського вкладу, суди зазвичай встановлюють факт укладення відповідного договору, з'ясовують повноваження сторін на його укладення, факт внесення грошової суми на вкладний (депозитний) рахунок вкладника, а також дотримання вимог, передбачених законами та іншими нормативно-правовими актами у сфері банківської діяльності щодо укладення договору банківського вкладу та внесення грошових коштів.

Рішення обґрунтовують належними і допустимими доказами, про що зазначають у мотивах прийнятого рішення з посиланням на конкретні факти *(постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 21 вересня 2016 р. у справі № 6-997цс16).*

1.6.2. За правилами ст. 1059 ЦК України договір банківського вкладу укладається у письмовій формі. Письмова форма договору банківського вкладу вважається додержаною, якщо внесення грошової суми підтверджено договором банківського вкладу з видачею ощадної книжки або сертифіката чи іншого документа, що відповідає вимогам, встановленим законом, іншими нормативно-правовими актами у сфері банківської діяльності (банківськими правилами) та звичаями ділового обороту. У разі недодержання письмової форми договору банківського вкладу цей договір є нікчемним.

Висновки щодо правильного застосування статей 1058—1060 ЦК України з урахуванням норм п. 1.4 Положення про порядок здійснення банками України вкладних (депозитних) операцій з юридичними і фізичними особами, затвердженого постановою Правління Національного банку України від 3 грудня 2003 р. № 516, пункти 1.8, 1.10 Інструкції про порядок відкриття, використання і закриття рахунків у національній та іноземних валютах, затвердженої постановою Правління Національного банку України від 12 листопада 2003 р. № 492, п. 8 гл. 2 «Приймання банком готівки» розділу III «Касові операції банків з клієнтами» Інструкції про касові операції в банках України, затвердженої постановою Правління Національного банку України від 14 серпня 2003 р. № 337 (Інструкція втратила чинність на підставі постанови Правління Національного банку України від 1 червня 2011 р. № 174 про затвердження нової Інструкції про ведення касових операцій банками в Україні), зводяться до такого.

Договір банківського вкладу є реальним, оплатним і вважається укладеним з моменту прийняття банком від вкладника або третьої особи на користь вкладника грошової суми (вкладу). Договір банківського вкладу є нікчемним, якщо не додержано письмової форми. Така форма вважається дотриманою, якщо внесення грошової суми на вкладний (депозитний) рахунок вкладника підтверджено договором банківського вкладу з видачею ощадної книжки або іншого документа, що відповідає вимогам, установленим законом, іншими нормативно-правовими актами у сфері банківської діяльності (банківськими правилами) і звичаями ділового обороту. Зокрема, такий документ повинен містити: найменування банку, який здійснив касову операцію, дату здійснення касової операції (у разі здійснення касової операції в післяопераційний час — час виконання операції), а також підпис працівника банку, який прийняв готівку, та відбиток печатки (штампа) або електронний підпис працівника банку, засвідчений електронним підписом САБ.

З огляду на зазначене, суди у порядку, передбаченому процесуальним законодавством, повинні надати оцінку доводам і доказам сторін стосовно додержання письмової форми договорів банківського вкладу, та щодо розмірів вкладів, про необхідність дослідження документів про укладення договорів, про обов'язковість оцінки всіх доказів, перевірки та проведення розрахунків сум і наведення відповідних результатів у судовому рішенні.

Згідно з п. 2.9 гл. 2 розд. IV Інструкції про ведення касових операцій банками в Україні, затвердженої постановою Правління Національного банку України від 1 червня 2011 р. № 174 та зареєстрованої в Міністерстві юстиції України 25 червня 2011 р. за № 790/19528, яка прийнята на заміну Інструкції про касові операції в банках України, затвердженої постановою Правління Національного банку України від 14 серпня 2003 р. № 337, банк (філія, відділення) зобов'язаний видати клієнту після завершення приймання готівки квитанцію (другий примірник прибуткового касового ордера) або інший документ, що підтверджує внесення готівки у відповідній платіжній системі. Квитанція або інший документ, що підтверджує внесення готівки у відповідній платіжній сис-

темі, має містити найменування банку (філії, відділення), який здійснив касову операцію, дату здійснення касової операції (у разі здійснення касової операції в післяопераційний час — час виконання операції або напис чи штамп «вечірня» чи «післяопераційний час»), а також підпис працівника банку (філії, відділення), який прийняв готівку, відбиток печатки (штампа) або електронний підпис працівника банку (філії, відділення), засвідчений електронним підписом САБ.

Відповідно до положень ч. 2 ст. 192 ЦК України іноземна валюта може використовуватися в Україні у випадках і в порядку, встановлених законом. Порядок та правила використання іноземної валюти на території України встановлені Декретом Кабінету Міністрів України від 19 лютого 1993 р. № 15-93 «Про систему валютного регулювання і валютного контролю» (далі — Декрет № 15-93), Правилами використання готівкової іноземної валюти на території України, затвердженими постановою Правління Національного банку України від 30 травня 2007 р. № 200, Положенням про порядок здійснення операцій з чеками в іноземній валюті на території України, затвердженим постановою Правління Національного банку України від 29 грудня 2000 р. № 520, та іншими документами.

Згідно зі ст. 524 ЦК України зобов'язання має бути виражене у грошовій одиниці України — гривні, проте в договорі сторони можуть визначити грошовий еквівалент зобов'язання в іноземній валюті. Разом з тим незалежно від фіксації еквівалента зобов'язання в іноземній валюті, згідно з частинами 1, 2 ст. 533 ЦК України, грошове зобов'язання має бути виконане у гривнях. Якщо у зобов'язанні визначено грошовий еквівалент в іноземній валюті, сума, що підлягає сплаті у гривнях, визначається за офіційним курсом відповідної валюти на день платежу, якщо інший порядок її визначення не встановлений договором або законом чи іншим нормативно-правовим актом.

Зважаючи на зазначене, суд має право ухвалити рішення про стягнення грошової суми в іноземній валюті у правовідносинах, які виникли при здійсненні валютних операцій, у випадках і в порядку, встановлених законом (ч. 2 ст. 192, ч. 3 ст. 533 ЦК України, Декрет № 15-93).

При цьому ст. 625 ЦК України унормовує питання відповідальності боржника за порушення грошового зобов'язання і з огляду на правову природу трьох процентів річних, передбачених ч. 2 цієї статті, як особливої міри відповідальності, їх сума повинна бути визначена до стягнення виключно в національній валюті Україні — гривні *(постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 16 листопада 2016 р. у справі № 6-1286цс16).*

1.6.3. Відповідно до ч. 5 ст. 36 Закону України від 23 лютого 2012 р. № 4452-VI «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» (далі — Закон) під час тимчасової адміністрації не здійснюється: задоволення вимог вкладників та інших кредиторів банку; примусове стягнення коштів та майна банку, звернення стягнення на майно банку, накладення арешту на кошти та майно банку; нарахування неустойки (штрафів, пені), інших фінансових (економічних) санкцій за невиконання чи неналежне виконання зобов'язань перед кредиторами та зобов'язань щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів); зарахування зустрічних однорідних вимог, якщо це може призвести до порушення порядку погашення вимог кредиторів, встановленого цим законом, нарахування відсотків за зобов'язанням банку перед кредиторами.

Пунктом 8 ч. 4 ст. 26 Закону встановлено, що Фонд гарантування вкладів фізичних осіб не відшкодовує, зокрема, кошти за вкладом у банку, якщо такий вклад використовується вкладником як засіб забезпечення виконання іншого зобов'язання перед цим банком, у повному обсязі вкладу до дня виконання зобов'язань.

Відповідно до ч. 3 ст. 46 Закону вимоги за зобов'язаннями банку, що виникли під час проведення ліквідації, можуть пред'являтися тільки в межах ліквідаційної процедури.

Стаття 52 Закону визначає черговість та порядок задоволення вимог до банку, а також оплату витрат та здійснення платежів.

Отже, у будь-якому разі в період здійснення ліквідаційної процедури банку задоволення вимог третьої особи має здійснюватися в порядку задоволення вимог кредиторів до банку та черговості, передбачених ст. 52 Закону, у зв'язку з чим припинення зобов'язань за кредитним договором шляхом зарахування зустрічних однорідних вимог, які фактично є погашенням вимог кредитора в порушення порядку ст. 52 Закону, не допускається *(постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 21 грудня 2016 р. у справі № 6-2047цс16).*

(Продовження матеріалу буде опубліковане в наступних номерах журналу)

Вітаємо колег!

3 березня 85-річчя відзначила
суддя Верховного Суду України у відставці,
заслужений юрист України

Тамара Миколаївна Роцька.

На посаді судді вона працювала 32 роки,
з них 24 — у Верховному Суді України.

6 березня 70-літній ювілей відсвяткував
суддя Верховного Суду України у відставці,
заслужений юрист України

Іван Петрович Домбровський.

Стаж його роботи на посаді судді становить 34 роки,
з яких 9 — у Верховному Суді України.

15 березня виповнилося 75 років
судді Верховного Суду України у відставці,
заслуженому юристу України

Миколі Миколайовичу Цитовичу.

36 років він працював суддею, зокрема 27 років —
суддею Верховного Суду України.

Редакція не завжди поділяє думку авторів статей. За точність наведених у статтях даних, посилань на нормативні акти й інші джерела відповідають автори

Передрук опублікованих у журналі матеріалів здійснюється за письмовим дозволом голови редакційної колегії з обов'язковим посиланням на джерело

З попередніми номерами журналу (у форматі PDF) можна ознайомитися на офіційному web-сайті Верховного Суду України

http://www.scourt.gov.ua
editor@scourt.gov.ua

Адреса редакції:
вул. П. Орлика, 4а, кімн. 109
м. Київ
01043

Телефони:
відповідальний секретар
(44) 253–1683
група технічного забезпечення
(44) 253–0687

Редактори:
А.В. Гончарук
К.С. Мусієнко
П.О. Мусієнко
О.І. Пархоменко (в.о. відповідального секретаря)

Верстка:
В.М. Горобченко
Фото:
Г.М. Безсмертна
Переклад англійською:
О.В. Гунько

Видавець:
ТОВ «Видавництво «Істина»
вул. Сирецька, 38, кв. 1
м. Київ
04073
Телефон: **(44) 468–3131**
E-mail: ***istina_knigi@ukr.net***

Віддруковано:
ТОВ «Наш формат»
просп. Миру, 7, кв. 45
м. Київ
02105
Телефон: (44) 353–8558

Підписано до друку 24.03.2017
Формат 60×84 ⅛. Друк офсетний.
Обл.-вид. арк. 6,62. Умовн. друк. арк. 5,58.
Зам. 44.
Наклад 950 пр. Ціна договірна

Індекс 40358

Видавництво «Істина» пропонує:

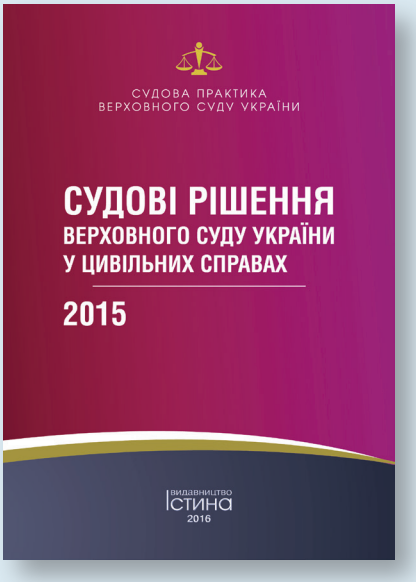

Судові рішення Верховного Суду України у цивільних справах. 2015 / За заг. ред. А.Г. Яреми. — К., 2016. — 804 с.

У збірнику вміщено постанови Верховного Суду України, прийняті протягом 2015 року за наслідками розгляду заяв про перегляд судових рішень у цивільних справах з передбачених процесуальним законодавством підстав. Постанови супроводжуються правовими висновками Верховного Суду України про правильне застосування норм права.

Видання розраховане на суддів, адвокатів, прокурорів, науковців, викладачів і студентів юридичних навчальних закладів, а також на всіх, хто цікавиться судовою практикою.

Право Європейського Союзу : Підручн. / За ред. Р.А. Петрова. — К., 2016. — 384 с.

Підручник «Право Європейського Союзу» розрахований на студентів, які тільки починають вивчати цю дисципліну. У ньому стисло та доступно характеризуються усі загальні елементи структури ЄС, компетенція та відмінності між інститутами ЄС. Автори знайомлять читачів з усіма елементами внутрішнього ринку ЄС та змістом і цілями Угоди про асоціацію між Україною та ЄС.

У виданні розглядаються мета, зміст і правове регулювання імплементації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС у правову систему України, статус громадян України на території держав-членів ЄС. Схеми сприяють наочному вивченню курсу. У книзі міститься стислий аналіз змін до конституційного устрою ЄС, запровадженого Лісабонським Договором.

З приводу придбання книг
звертайтеся до видавництва «Істина»:
вул. Сирецька, 38, кв.1, м. Київ, 04073
Телефон: +380 (44) 468–3131;
http://www.istina-books.com.ua;
e-mail: istina_knigi@ukr.net